

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

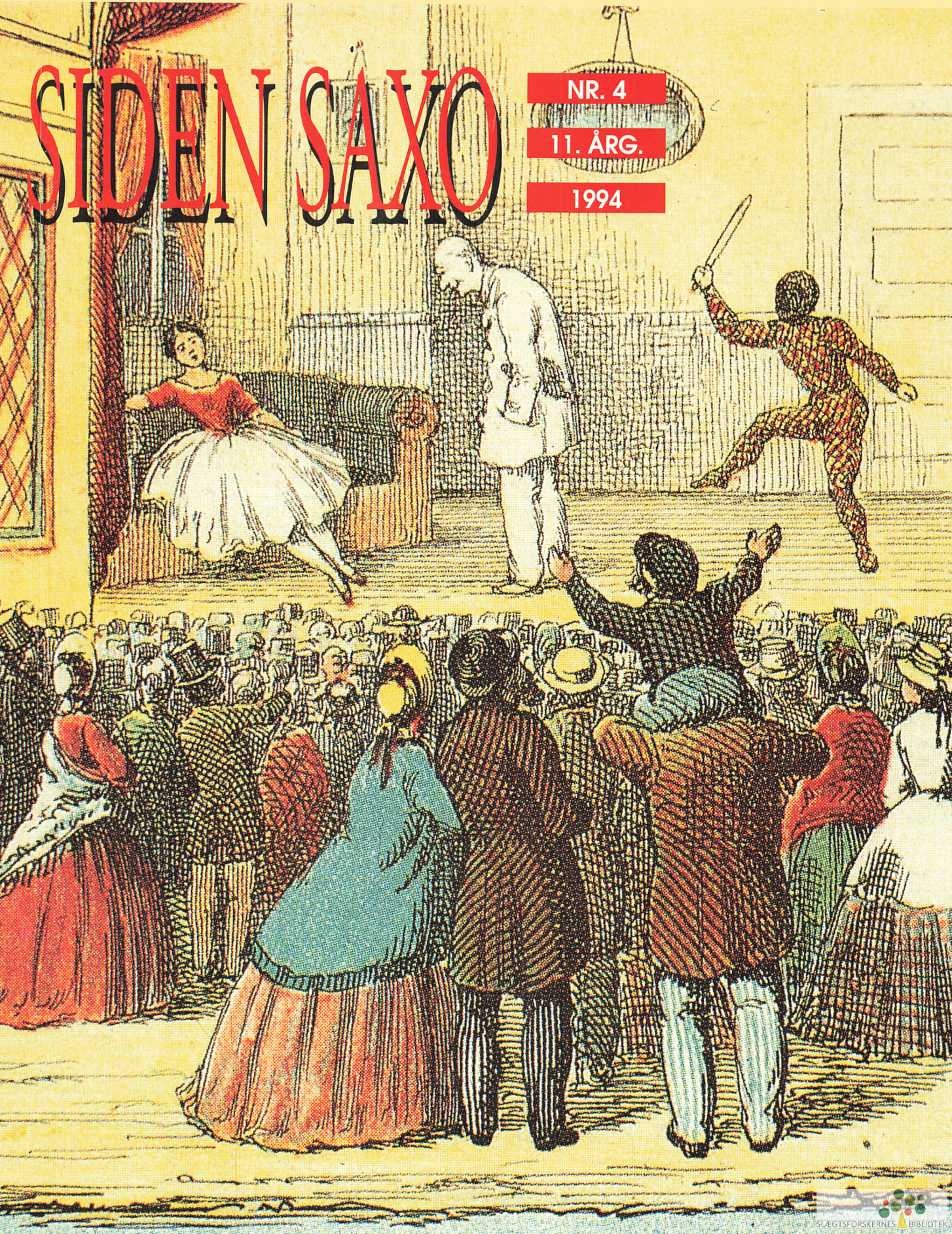
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SIDEN SAXO

NR. 4

11. ÅRG.

1994

SIDEN SAXO

Magasin for
dansk historie

Nr. 4
11. årgang 1994

Udgiver:
Statens Arkiver

Ansvarshavende
redaktører: Bent Blüd-
nikow og Anette Warring

Øvrige redaktion: Henrik
Skov Kristensen, Poul
Olsen og Steen Ousager,

Redaktionspanel:
Anders Bøgh (Aarhus Uni-
versitet), Søren Eigaard
(Odense Universitet), Erik
Gøbel (Rigsarkivet), Lotte
Hedeager og Gunner Lind
(Københavns Universitet)

Lay-out:
Kristin Wiborg

Tryk:
Nofo-Print, Helsingør

ISSN: 01 09 6028

Abonnement:
Tegnes ved henvendelse til
Rigsarkivet,
Rigsdagsgården 9,
1218 København K,
tlf. 3392 3310,
Gironr.: 640-1368.

Pris:
Årgang 1994 kr. 140.
Løssalg pr.nr. kr. 60.
Udlandsabonnement
årgang 1994: kr. 200.

Distribution:
Avispostkontoret, til hvem
flytning meddeles.

© Copyright:
Siden Saxo 1994

I NDHOLD

Verdens Juleglæde	4
<i>af Charlotte S.H. Jensen</i>	
Steincke og racehygiejnen	10
<i>af Anne Ingeborg Sørensen</i>	
Harald Blåtand	17
<i>af Niels Lund</i>	
Hvorfor kom statsomvæltningen i 1660?	22
<i>Bent Blüdnikow interviewer Gunner Lind</i>	
Dobbeltspionen Tate	28
<i>af Hans Chr. Bjerg</i>	
Jellingestenses runer	36
<i>af Birgit Saywer</i>	
Tryllehaven Tivoli	42
<i>af Ida Haugsted</i>	

Forsiden: Columbine, Pjerrot og Harlekin. Tegning af Christian Ley, 1850.

KÆRE LÆSER

Hvis De eller Deres børn ser TV2s julekalender, så vil De opleve nisserne på Rigsarkivet. Mange af de artikler, vi bringer i Siden Saxo, er hentet direkte fra Rigsarkivets hylder, og mange af Rigsarkivets medarbejdere – ikke nisserne – har gennem årene bidraget med artikler til Siden Saxo. Det er ikke så mærkeligt, da Rigsarkivet og landsarkiverne er udgivere af Siden Saxo.

Dette nummer af Siden Saxo er imidlertid lidt anderledes ved hovedsagelig at bygge på viden og materiale hentet uden for de danske arkivers verden. Siden Saxos faste bidragsyder – Charlotte S.H. Jensen – lægger op til julen med en saftig historie om julestuernes erotisk lege. Og vi forbliver i den underholdende genre med Ida Haugsteds fortælling om manden bag mange af

Tivolis bygninger: arkitekten H.C. Stilling.

En af de mest dramatiske spionhistorier fra 2. verdenskrig har en dansker i den centrale rolle som engelsk dobbeltspion. Overarkivar ved Rigsarkivet, Hans Chr. Bjerg, fortæller med anvendelse af nye arkivalier fra det engelske nationalarkiv om

den danske dobbeltspions indsats.

Tidsånden i 1930erne, hvis tidsånden altså overhovedet eksisterer, fostrede ikke blot den tyske nazisme, men omfattede tillige mange tiltag i fascistisk og racistisk retning. En af periodens ubehagelige indslag var racehygiejnen, som også fandt fortalere i

Danmark. Anne Ingeborg Sørensen fortæller i sin artikel om den kendte socialdemokratiske politiker K.K. Steinckes syn på racehygiejnen.

Vi forsøger i Siden Saxo at bringe historier såvel fra den tidlige som den nyere danske historie. Vikingetiden er i dette nummer behandlet af lektor ved Københavns universitet, Niels Lund, der forsøger at give svar på, hvornår og hvor Harald Blåtand blev begravet. Og lektor ved Lunds Universitet, Birgit Saywer, nytyder runerne fra Jellingestenene.

Endelig bringer vi et interview med den nybagte dr. phil. Gunner Lind, der netop har forsvaret sin disputats om den danske hær og omvæltningen i 1660. Gunner Lind er netop indtrådt i Siden Saxos redaktionspanel.

Rigtig god læselyst og god jul.

Redaktionen

VERDENS JULEGLÆDE

Kulturhistoriens erotisk prægede dele hører ikke til de allermest beskrevne. De fleste er stødt på ældre udgivelser, hvor ord eller endda hele sætninger er udeladt, fordi man fandt dem "uhøviske" eller "grove". Men en del af julestuernes lege giver et lille indtryk af almuens forhold til køn og kropslighed, og det har mag. art. Charlotte S. H. Jensen set nærmere på.

Det gik vildt til i Grenå. Pastor Risom var forfærdet over tilstandene blandt jyderne, der tilsyneladende ikke stod meget tilbage for Sodoma og Gomorra. Den 19. januar 1746 fremførte han en klage over de forskrækkeligheder, der havde gået i svang ved den nys overståede jul. Han beklagede sig over "den overmaade store Ugudelighed, som jo længere jo mere tager Overhaand i Byen, med forargelige Julestuer og Dobbeltgilder, hvorved Ungdommen forføres til meget Ondt og Guds allerhelligste Navn højlig vanæres med Drik, Spil, Sværgeren, Banden, letfærdig Dansen og Springen". Det stod åbenbart ikke godt til med Grenå-folkenes gydfrygtighed. Slemst havde det også været i biskop Brorsons stift endnu året før. Da havde biskoppen været på visitats i Vejle Amt og skældt ud, fordi "den forargelige Juleleg endnu ikke var afskaffet". Men Brorson havde dog fået menighedens håndslag på, at de nok skulle forbedre sig.

De strenge pietisters syn er udmærket opsummeret i Brorson første salme i hæftet "Nogle Jule-Salmer" fra 1732:

Bort Verdens Juleglæde
af hvert et Hus og Sind,
hver følge nu med Glæde
til Barnet Jesum ind.
Bort syndig Legestue!
Vi vil i Stalden gaa
i Bethlehem at skue
vor Jesu Hvile-Vraa.

Bort Syndens Natteveje
som man tilforne gik
hver hjælpe at udfeje
den gamle Juleskik
at danse og at stime
i Verdens syndig Id.
Hvor kunde det sig rime
med Jesu Fødselstid.

Hvor kunde nogen mene
som har naturlig Sans
at vi vor Gud kan tjene
med syndig Drik og Dans.
Skal Julefesten være
til Jesu Lov og Pris
saa lad ham faa sin Ære
paa lovlig Kristen-vis.

TRILLE JULEKAGE

Det var langt fra nyt, at folk og præster ikke var helt enige om, hvordan den rette julestemning burde være. Den kirkelige smag gik mest i retning af gudelige sysler og tanker, hvorimod folk foretrak sund, halvplæt og til tider småsjofel underholdning. Især på Lolland og Falster synes de folkelige juleskikke at have været lystige. I 1712 satte pastor Danchel i Øster Ulslev sig til skrivepulten og bad sin biskop om at sørge for, at julestuerne måtte blive afskaffet såvel i købstæderne som på landet. Han var i god tid, for brevet blev skrevet den 8. juni. Ca. 1/2 år før det gik løs i de små hjem. Men væk måtte julestuerne, for "hvad Slemhed dermed følger, det er ikke

at beskrive”, skrev Danchel. Julestuernes storhedstid synes netop at have været på Danchels tid – i begyndelsen af 1700-årene. Og selv om de efterhånden ebbede ud, oversteg det biskoppens og hans kollegaers evner at få dem helt afskaffet. Julestuernes ”slemhed” er nemlig beskrevet i en hel del folkeminderoptegnelser.

Omkring århundredskiftet samlede søskende-parret Karen og Rasmus Toxværd en lang række vidnesbyrd om skikke og traditioner på Falster. Mange af julelegene, faktisk hovedparten, virker ganske uskyldige, ligesom det synes at være tilfældet i det øvrige land. Men der var også enkelte lege, der godt kunne siges at bygge på erotiske spændinger eller dimensioner. Fx.”at trille julekage”. Legen gik ud på, at en karl og en pige blev lagt på et bord, ovenpå hinanden. De var ”dej”, som blev æltet af de andre. Ifølge folkloristen H. Gruner-Nielsen kunne det let ”blive mindre høvisk”. En anden kulturhistoriker fandt den endda uanstændig ”i højeste grad”. Måske fordi karlen og pigen kunne finde på at kysse hinanden under æltningen. En anden variant kunne være, at dejen kun bestod af en pige, som

så blev æltet af karlen, hvilket jo også udmærket kunne tage en pikant drejning.

EN SJOFEL VIELSESTALE

Julepræsten var uden tvivl et af julestuens højdepunkter. En karl blev klædt ud, fx. med et kvindeskørt over skuldrene og en præstekrave lavet af halm. Præstelegen gik ud på at vie de deltagende karle og piger sammen og slutte af med en – gerne halvfræk – vrøvleprædiken. De rigtige præster brød sig ikke om disse humoristiske bønhaser og har – sikkert ikke med urette – sandsynligvis haft en fornemmelse af, at der blev gjort tykt grin med dem. Det kunne få følger, fx. på Fyn, hvor det endte med et ubehageligt efterspil for Hans Jørgensen, der nytårsdags aften 1734 havde været i Christen Hansens hus i Avnslev. Hans havde haft et skørt over skuldrene og viet et par sammen med en tale, hvoraf en del var ”uhøvisk”.

Men hvad blev der egentlig sagt, som var så forfærdeligt? En julepræst i Horslunde tilspurgte de

”Nippe strå. Et strå på kun to tommer skulle gå rækken igennem fra mund til mund. Ved at trække i tovet gjordes det svært for de nippende”. Dahlerup og Kramer Petersen.

I denne julestue skræmmer en "julebisp" børnene fra vid og sans. Billedet er malet af Peder Madsen Faxø omkring 1825 og er et af de meget få billeder, der skildrer ældre danske juleskikke.
Foto: Nationalmuseet.

lykkelige par med fingerede fjollenavn: "Nå, du lille Sok-i-Hose, vil du så ha' den store Bolribåvse?". Uanset hvordan spørgsmålene blev stillet, var det naturligvis meningen, at der skulle svares "ja". Men synderlig usædelige eller skrækkelige var formuleringerne jo ikke. Den del af "ritualet", der især vakte præsternes vrede, var muligvis både selve "vielsen" og indholdet af den efterfølgende prædiken. En julepræst i Vandborg i Jylland formanede "bruden" mod at være som "et dødt Menneske", når hun skulle "til Sengs" med sin netop erhvervede "ægtemand". Og han fik besked om, at han ikke måtte skræmme hende med "de to runde Kugler". Hvad der ellers blev sagt giver en lollandsk julepræsts "prædikebog" som opbevares i Dansk Folkemindesamling et indtryk af: "Hvad tænkte du da du krøb ind i Auvne Hytten med Kiellingen og rev Røven fuld af Auvner paa hinder?" spurgte han – retorisk – til menighed og brudepar og fortsatte med en længere, besynderlig forklaring om, at vedkommende må have forestillet sig, at verden var overdraget med et broget kalveskind.

PIKANT SLAGTEMAD

"Prædikebogen" indeholder et afsnit med overskriften "Om deres forhold imod hinanden", sikkert til brug efter vielsen. Denne belæring lig-

ger helt i tråd med pointerne i teksten fra Vandborg "naar du kommer i Seng med forhen omtalte Tulderie-Tumlehuld, da maae du ikke have Langholdiske Tanker, eller være Phlematisk; men du maae være gandske actif, og amitie maae holde bestandig ved eller continuere...". En stor del af den lollandske prædikebog er mere eller mindre uforståelig, og formentlig baseret på at give lydige associationer til kirkelige handlinger, når teksten blev messet eller sunget af julepræsten og hans hjælper.

Bogen fortsætter med en historie om en god kone, der deler ud af de mere utraditionelle udskæringer fra sin slagtede ko og roses med ordene "Eia, du taler som en gammel Dane Quinde, der har faaet saa mange Gnitter og Pitter i sin Fitte". Hvad en "Gnitte" er står hen i det uvisse, men de to andre udtryk hører til dem, som ordbøgerne forklarer med et lille diskret "vulgært" i parentes. Formuleringen må opfattes som en positiv fremhævelse af kvindens seksuelle aktivitetsniveau. Eller i hvert fald en delvis accept heraf.

Prædikenen går videre i samme spor og oplyser, at når præsten slagter hest, skal degnen have "Pitten" til pegepind eller skrivpen. Til gengæld har præsten krav på "Fitten", når degnen slagter sin hvide ko. Afslutningsvis rabler julepræsten sig igennem en lang række hændelser, der skiftevis er gode eller onde, og slutter med at konen falder ned og "bragte nie og halvtredsindstyve Rygbeen itud udaf sit Røvhuld" og dør. Det er naturligvis skidt. Men præsten får en "nye ung Kone igjen", hvilket er godt. Og dog...for teksten fortsætter: "...før krøb jeg paa andres Koner; men nu kryber andre paa min Kone, saa har vi altid Fremmede!". Det ses iøvrigt ofte i andre former for folklore, fx. i skæmtesagn, at præsten fremstilles som erotisk hyperaktiv, med tendens til uafadeligt at "krybe på" sognebørnenes koner.

MANDESTRIP PÅ STRYNØ

Julepræsten var kun en af underholdningsmulighederne. Andre optegnelser mere end antyder, at forskellige former for stripelege også kunne høre til forlystelserne. Julestuerne bød på mange for-

skellige former for sanglege. En af dem var “Pige og Karlelegen” som blev leget til visen “Hanan sidder på bjælkehoved”. Sikkert en af den slags lege, som Pastor Risom fra Grenå ville putte i kategorien “letfærdig dansen”. Sangen bestod af et vers, som pigerne dansede rundt og sang:

“Hanan sidder på Bjelkehoved
han gjør ei andet end kjedes.
Pigerne sidde i Skrækkeland,
de jage vore Karle af Sæde.
Og vil de ikke med os gaae
skal vi dennem baade støde og slaa
og dem i Haaret drave
og det skal være paa Love.

Derefter kom karlene på gulvet, og dansede rundt med pigerne til verset:

“Pigerne ride i Sand
alt saa trøstelig,
hold paa mig
jeg slaar paa dig.
Hold på mig saa trøstelig
indtil min Hue falder af.”

Karlene holdt så fast i huerne, og de næste vers fortsatte med andre dele af pigernes beklædning, trøje, bulle, skørt etc. Andre optegnelser viser, at der i virkeligheden kan være tale om en stripleg, hvor pigerne efterhånden smed tøjet. På Strynø handlede en lignende sang om en karl, der mødte en pige ved gærdet. Sangen sluttede med at “Pigen vandt mig Luen fra, – gjord’ hun det? Hele den Sommer og hele den Høst, maatte jeg danse lueløs”. Og meddeleren Thorvald Madsen, som berettede om den dristige vise i slutningen af 1800-årene, gjorde opmærksom på, at

“Balderrunelegen” var en ret udbredt juleleg og er kendt helt tilbage til det 16. århundrede. Som gengivet her i Johannes Brunses “Emblemata” indgik det i legen, at en af deltagerne lagde hovedet i en anden skød, mens hele selskabet derpå slog ham på ryggen. Legens indhold og betydning er blevet tolket forskelligt igennem tiderne. Det Kgl. Bibliotek.

“Næste gang tog Pigen Trøjen, Halsklædet, Bukserne o.s.v. Somme Tider blev Afklædningen lovlig nærgaaende. Det var jo ingen snærpet Ungdom der holdt Juleleg.” Og selv om Strynøkarlene næppe levede op til Chippendales standard, har pigerne vel næppe kedet sig under forestillingen.

ET GAMMELT OG BLAKKET RYGTE

Faktisk var 1700-årenes pietistiske præster helt på lovens grund, når de hævdede pegefingeren og lod deres flammende retorik knitre ned over de syndige sognebørn. Til trods for at selv de mere dristige julelege virker relativt uskyldige i dag, så var de faktisk forbudte. Men forbuddene blev indskærpet så mange gange, at det er et ufejlbarligt indicium på, at det ikke hjalp en klap.

Og det var da også en utaknemmelig opgave at forsøge på at få folk til at opgive lystige, lystne og måske endda meget gamle traditioner. Visse oplysninger tyder nemlig på, at julestuenes ry for at give et vist erotisk spillerum er af ældre dato. Fx. visen, hvor jomfru Gundelils moder nægter datteren at “drikke juledrik” med en hr. Palle, fordi hun er ræd for, at herren vil benytte lejligheden til at “krænke hendes ære”. At “lege jul” og “drikke jul” synes at have været faste udtryk på samme måde som at “fejre jul” eller “holde jul” er i dag. Bevæger man sig længere ud på gæstteriernes skråplan, er der også legen “Frøjs leg” som nævnes i et kvad af Torbjørn Hornklove fra slutningen af 1800-tallet. Kvadet, der er en af de få kilder, som fortæller om før-kristen jul, handler om Harald Hårfagers jul ved Havsfjord. Kulturhistorikere har gættet på, at “Frøjs leg” måske kunne være en slags ceremonielle danse. Man kunne også gætte på, at der har været tale om en erotisk præget leg. Især når man påtænker Frøjs rolle som frugtbarhedsgud, og de mange fremstillinger af ham, som ikke levner meget til fantasien. Bekymringen for det kommende års udbytte kan sagtens have givet sig udtryk i et ønske om at foretage sig noget sexuel i den magiske juletid, og derved trække udbyttet i en gunstig retning. Sådanne forsøg på at udnytte juletidens magi for at sikre frugtbarhed i det kommende år eller få vished om udbyttets

karakter kendes fra folkelig praksis i nyere tid. Det er ikke urimeligt at forestille sig, at tidligere agrarsamfund har haft lignende tanker og intentioner. Men det er og bliver gætteværk.

FRU KIRSTEN OG RHINGREVEN

Et faktum er det imidlertid, at præsterne allerede i 1500-tallet var opmærksomme på julestuerne, der betragtedes som både ugudelige, letfærdige og forargelige. Peder Palladius harcellerede i visitatsbogen over “Natdrikke og utilbørlig Natvægt” samt lege som “Hveghors, Hvidebjørn, Julebuk, Huggetønde, Daartønde i Bryllup og alt sådant” og sluttede med at proklamere, at hele registeret af adspredelser “alt sammen er aflagt til Landsting under Kongens Sværd”. Selv om forbuddet altså var alvorligt ment, kunne flere præster gennem 1500-årene melde om “ugudelig Juleleg” og “letfærdig Sammenkomst og Natteleg”, der skulle og burde afskaffes. I 1629 sørgede Chr. 4 for en forordning, som bl.a. forbød julelege, og forordningen dannede senere model for bestemmelserne i Danske Lov fra 1683, som forbyder “al forargelig legen om julen”. Kong Christian havde jo iøvrigt også selv dårlige erfaringer med julestuer. En af hans mange anklager mod Kirsten Munk var netop, at hun “dansede, legede jul og gjorde sig lystig med Rhingreven og andre, mens Vi lå for fjenden og blev skudt i armen”.

Julestuerne forsvandt efterhånden, men hurtigt gik det ikke. I 1726 taler en københavnsk politiplakat om værtshusenes julestuer, der giver anledning til både drukskenskab og løbsagtighed, og om gaderne, der invaderes af maskerede personer. Næste skridt var en helligdagslov i 1730 og en forordning i 1735 som “aldeles” forbød julestuerne. Det tog imidlertid endnu adskillige årtier, før de forsvandt “aldeles”, og da var det sandsynligvis ikke på grund af forbuddene, men i højere grad fordi deres materielle grundlag ændrede sig. Men at dømme efter diverse julefrokostreferater findes “Verdens Juleglæde” stadig.

LITTERATUR

Hans Ellekilde: "Vor gamle danske jul gennem tiderne", G.E.C. Gad, Kbh. 1943.

H.Gruner Nielsen: Julestuer og julelege i Danmark på Holbergs tid. (I Sprog og Kultur, Reitzel, Kbh. 1933)

Iørn Piø: "Den gamle jul i tekster og billeder", Sesam, Kbh. 1989.

Iørn Piø: "Julens Hvem hvad hvor", Politikens Forlag, Kbh. 1977.

Evald Tang Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, Arnold Busck, Kbh. 1987.

Erik Pontoppidan: Fejekost til at udføje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloversblevne og her for dagen bragte levninger af såvel hedenskab som papisme, 1736. (udg. v. Jørgen Olrik, Schönbergs Forlag, Kbh. 1923)

Troels Lund: "Dagligt Liv i Norden i det 16. årh." bd. 7, Gyldendal, Kbh. 1903.

Utrykte kilder:

Dansk Folkemindesamling: 1920/7

Det er en engelsk tradition at måtte kysse enhver pige under misteltenen, men skikken kom også til Danmark.

Tegning: H.K. Browne til Dickens "Pickwick-Klubben".

Som det første land i Europa fik Danmark i 1929 en sterilisationslov. Cand.phil. Anne Ingeborg Sørensen fortæller i denne artikel om den tidligere minister K.K. Steincke og racehygiejnen. Tusinder af danskere blev tvangssteriliseret, fordi man mente, at deres afkom ville forringe den danske race. Politikere og læger tilsluttede sig stort set over en bank de racehygiejniske love, og flere af datidens iøvrigt progressive kræfter som f.eks. Thit Jensen, Jonathan Leunbach og K.K. Steincke var blandt de ivrigste fortalere. Deres motivation var omsorg for slægten og den gode vilje.

I Efterslægtens som i Samfundets Interesse...

K.K. STEINCKE OG RACEHYGIEJNEN

“Thi sæt at Arvelighedsforskningen virkelig med eksakt Nøjagtighed kan sige: De og de Personer, der lider af de og de bestemte Defekter eller Sygdomme, vil overføre deres Mangler til Efterslægten, Generation efter Generation og skabe uoverskuelig og stadig stigende Elendighed for Efterkommerne, uoverskuelige og stadig stigende Udgifter for Samfundet, hvad vilde det da ikke betyde ogsaa rent økonomisk, om en Forsørgelseslovgivning med Føje kunne svare: Her maa der i Efterslægtens som i Samfundets Interesse gribes ind ved Ægte-skabslovgivning og Sterilisation.”

O rdene var K.K. Steinckes. Tidspunktet var 1920. Anledningen var, at han som kontorchef ved Frederiksberg Fattigvæsen af den radikale indenrigsminister Ove Rode var sat til at foreslå og motivere en omfattende revision af hele den danske forsørgelseslovgivning. Resultatet blev bogen “Fremtidens Forsørgelsesvæsen”, der på mange punkter inspirerede mellemkrigstidens sociale lovgivningskomplekser under selvsamme Steinckes auspicer som justits- og socialminister i de socialdemokratisk-radikale regeringer.

Allerede tidligt var en af Steinckes kongstanker racehygiejnen/eugenikken: at samfundet havde ret og pligt til at begrænse udbredelsen af de ‘defekter’, der defineredes som uønskede. I praksis blev der især fokuseret på åndssvaghed og sindssygdom. Danmark var i 1929 det første land i Europa, der gennemførte en lov om adgang til sterilisation og kastration af “psykisk abnorme”. Loven blev udvidet og mere tvangspræget ved en revision i 1935, og i kølvandet kom Socialreformen 1933, Befolkningskommissionen af 1935, Svangerskabsloven af 1937 og Ægteskabsloven af 1938, der alle indeholdt racehygiejniske foranstaltninger. Hvad var racehygiejnen? Hvad var Steinckes opfattelse og rolle? Og hvorfor fik racehygiejnen gennemslagskraft i mellemkrigstidens Danmark?

RACEHYGIEJNE OG EUGENIK. FRA HAVEÆRTER OG BANANFLUER TIL MENNESKET

Forestillinger om arvelighedsprincipper er jævn-gamle med den menneskelige civilisation og kontrol over planter og dyr. I løbet af det 19. århundrede opstod en decideret arvelighedslære betinget dels af en befæstelse af videnskabens lovmæssigheder dels af en frigørelse fra religiøse verdens- og menneskeforståelser. Da Darwin (1809-82) fremsatte sine teser om arternes oprindelse i 1859, blev det indledningen til arvelighedslærens voksende betydning og udbredelse. Det skete ikke uden modstand, men ved århundredskiftet var den blevet en videnskab med hastigt ekspanderende sidediscipliner. Tiden blev præget af genopdagelsen af Gregor Mendels arveforsøg med haveærter, der påpegede lovmæssigheder for egenskabers arvegang. Danskeren Wilhelm Johannsens (1857-1927) forsøg med bønner resulterede i skellet mellem genotype og fænotype (også kaldet hhv. anlægsspræg og fremtrædelsesspræg). Genetikken afgørende gennembrud kom med Morgans bananflueforskning. Johannsen havde introduceret gen-begrebet, men havde opfattet det som en abstrakt størrelse uden konkret struktur. Nu placeredes gener på kromosomer i en bestemt rækkefølge. Sideløbende hermed var der en voksende optagethed af at overføre arvelighedsprincipper på mennesket.

Det blev også i familien. Darwins fætter, Francis Galton (1822-1911), skabte begrebet eugenik i 1883. Eugenik var et produkt af darwinismen, men var samtidig også et korrektiv hertil. En stigende optagethed af social evolution gjorde sig gældende i forlængelse af tesaerne om naturens principper. Galtons teori var, at Darwins naturlige selektion som nådesløs mekanisme måske nok fungerede i natursamfund, men blev undergravet af den moderne civilisation. Udvidelsen af samfundets ansvarsområder, lægevidenskabelige opdagelser, og institutionalisering i form af fx fattighjælp og sygehuse, forhindrede, at de ‘svage’ individer bukkede under i kampen for tilværelsen. Samtidig var ‘de bedst egnedes’

Den unge, nyvalgte justitsminister Karl Kristian Steincke i 1924.

Foto: K.K. Steincke: “Ogsaa en Tilværelse II. Fra hele Valpladsen”, 1946.

HVILKE FEJL ER DER I DETTE BILLEDE?

Paa det Tidspunkt, Sydstatene gjorde Oprør mod Nordstatene, levede der en Sydstats Soldat ved Navn »Martin Kallikak«.

Medens han var i Tjenesten, havde han et Forhold til en aandsvag Kropige.

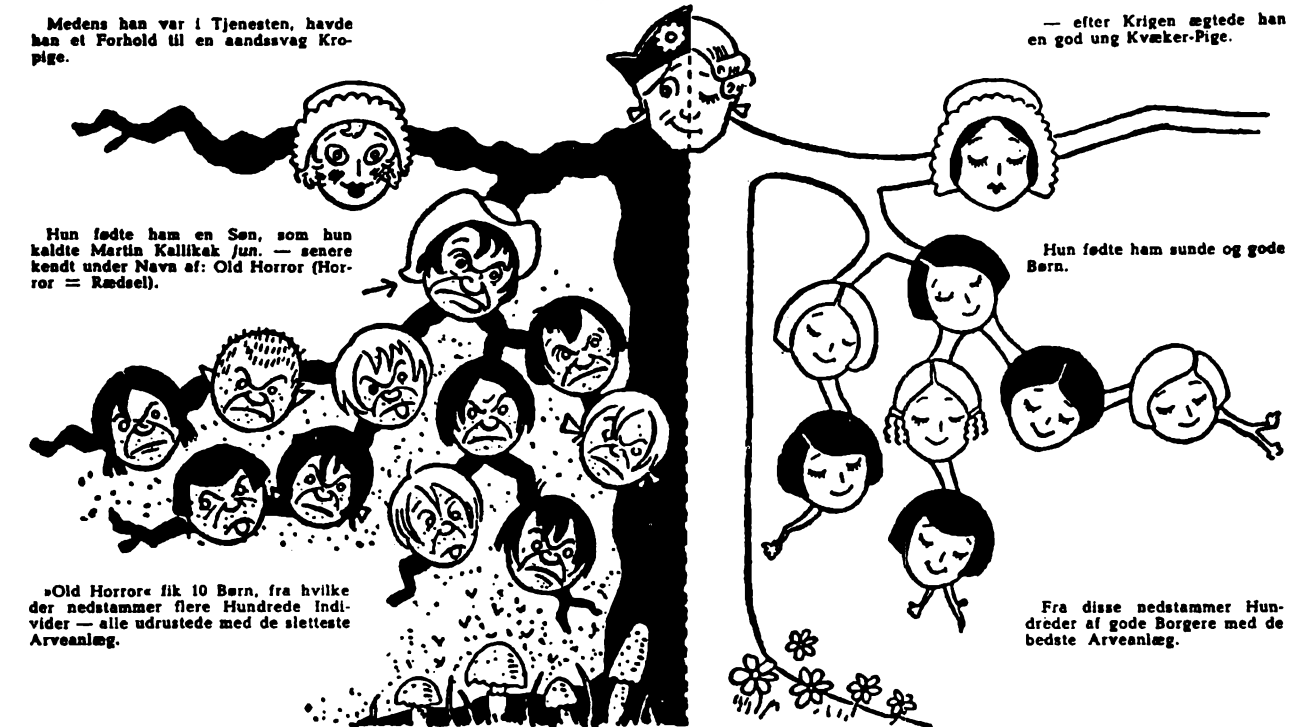
— efter Krigen møgtede han en god ung Kvæker-Pige.

Hun fødte ham en Søn, som hun kaldte Martin Kallikak Jun. — senere kendt under Navn af: Old Horror (Horror = Rædsel).

Hun fødte ham sunde og gode Børn.

»Old Horror« fik 10 Børn, fra hvilke der nedstammer flere Hundrede Individer — alle udrustede med de sletteste Arveanlæg.

Fra disse nedstammer Hundreder af gode Borgere med de bedste Arveanlæg.

Denne illustrative historie om Martin Kallikak er et godt eksempel på den udbredte opfattelse af arvelig degeneration i den racehygiejniske litteratur fra slutningen af det 19. århundrede og de efterfølgende årtier. Senere blev historien anført af sondringen mellem genotyper og fenotyper og med mere præcise bestemmelser af den arvelige overføring. Det skete bl.a. i Scheinfelds bog "Hvad er arveligt" fra 1941, hvorfra tegningen er hentet.

reproduktionsrate faldende. For at imødegå dette måtte samfundet altså træde til og 'hjælpe' den naturlige selektion ved at tilvejebringe metoder, der kunne hindre de 'svages' forplantning og støtte de 'stærkes' udbredelse. Metoden, teorien og målet var eugenik. Tyske forskere, især Alfred Ploetz og Ernst Hæckel, bevægede sig i samme retning. Deres betegnelse var 'racehygiejne'.

De foreslåede metoder var dels sterilisering eller kastration, dels ægteskabsforbud og dels institutionalisering og dermed isolering af 'abnorme', så de ikke var i ukontrolleret kontakt med omgivelserne.

Internationalt set var eugenikken/racehygiejnen tysk og britisk i sit videnskabelige udgangspunkt, men danske forskere kom hurtigt med. Fra begyndelsen af 1900-tallet var mængden af bøger og artikler om emnet stærkt voksende. Danske forskere og forsorgsmænd var anerkendte og deltog i et internationalt eugenisk netværk. Foruden nævnte Wilhelm Johannsen drejede det sig især om Christian Keller (leder af de Keller-

ske Anstalter), Tage Kemp (senere professor ved det i 1938 oprettede Arvebiologisk Institut, Københavns Universitet), politilægen Søren Hansen og psykiateren August Wimmer.

STEINCKE - "SOCIALISMENS ARISTOKRAT"

For eftertiden står Karl Kristian Steincke (1880-1963) som et af de socialdemokratiske 30erkoryfæer: arkitekten bag Socialreformen i 1933, den egensindige moralist og den stædige debattør. Hans kompromisløse sindelag og til tider arrogante facon affødte også et mildt sagt anstrengt forhold til pressen og til tider til hans egne partifæller.

Steincke var medlem af Landstinget 1918-1952. Stauning anså Steincke for "en flab", men krediterede dog hans "selvstændige tankesæt" ved gentagende at give ham ministerposter. Under de socialdemokratiske-radikale regeringer

i 20'erne og 30'erne var han justitsminister 1924-26 og 1935-39 og socialminister 1929-35.

Efter hans død fik han betegnelsen "socialismens aristokrat". Givet er det, at han – også som en af de første akademikere i Socialdemokratiet – fik en væsentlig rolle at spille i partiets udvikling som masse- og regeringsparti.

KOMMISSIONEN AF 1924

Det var netop i kraft af sin egenskab af justitsminister, at Steincke i december 1924 foranledigede "Kommissionen angaaende sociale Foranstaltninger overfor degenerativt bestemte Personer" ned-

sat. Medlemmerne var bl.a. flere af de ovennævnte førende kapaciteter indenfor dansk forsorgsvæsen og arvelighedsforskning. Kommissoriet var først og fremmest at undersøge betimeligheden af en "Adgang til at foretage Ophævelse af Forplantningsevnen – Sterilisation – overfor visse Grupper af degenerativt bestemte Personer". Den samstemmende konklusion i betænkningen i november 1926 blev et lovforslag om adgang til indgrebet. Det begrundedes i første række kriminalpræventivt: hensigten var at dæmme op for seksualforbrydelser og de konsekvenser, disse havde for samfund, offer og forbryder. Et eksplicit racehygiejnisk motiv kom dog også ind, idet der var "Trang til og i Videnskabens allerede foreliggende Resultater fornødent Grundlag for at hjemle en vis yderligere

Steincke med sin hustru og sine børn omkring 1920. Da Steincke i 1907 skulle giftes, henvendte han sig til psykiateren og racehygiejniker August Wimmer for at få fastslået sin "Slegts biologiske Kvalitet". Wimmer konkluderede 2 procents risiko for åndssvagt afkom, så Steincke tog chancen. Resultatet blev 5 børn - "normalt Afkom, selv om jeg vilde have sat Pris paa, om de havde arvet endnu mere af deres Moders Fysik og af deres Faders Hjerne"! Citat og foto: K.K. Steincke: "Ogsaa en Tilværelse I. Minder og Meninger", 1945.

Adgang til Sterilisation (...) En saadan Adgang maa da begrundes ved de socialt-humanitære Hensyn, der gør sig gældende, naar Talen er om psykisk betydelig defekte Personer, der ikke kan forudsættes at have Evne og Vilje til at underholde og opdrage deres Afkom. (...) Et saadant Afkom, hyppigt slet udrustet fra Fødslen og vanrøgtet fra først af, vil oftest være forudbestemt til en Tilværelse, som for Afkommet selv vil blive byrdefuld, og som heller ikke vil tilføre Samfundet nogen Nytteværdi, men tværtimod paa forskellig Maade vil volde det Ulempe, bl. a. som Kontingent til Arbejdsskyhedens, Prostitutionsens og Forbrydelsens Kadrer og som Forvolder af en tyngende Forsørgelsesbyrde, med hvis Ofre ingen samfundsmæssig Gevinst er forbunden. Aabner man en paa disse Betragtninger bygget, begrænset Adgang til at foretage Sterilisation, vil en saadan Bestemmelse faa Karakteren af et Forsøg, som, hvis der lader sig paavise gavnlige Virkninger af det, ogsaa kan tjene som Grundlag for en eventuel videre Udbygning af egentlige racehygiejniske Foranstaltninger.”

Lovforslagets §1 beskæftigede sig dermed med sterilisation eller kastration af personer, hvis “Kønsdrifts abnorme Styrke eller Retning” var en risiko for dem selv eller samfundet. §2 var derimod rettet mod “psykisk abnorme Personer”, for hvis vedkommende det var “særdeles magtpaaliggende for Samfundet”, at de sattes ude af stand til at få børn. Steincke og kommissionen introducerede dermed i lidt dulgte vendinger racehygiejnen i dansk lovgivning og forsorg.

MELLEMKRIGSTIDENS RACEHYGIEJNE

1. juni 1929 var “Lov om Adgang til Sterilisation” en realitet. Den var udformet som forsøgslovgivning, men revisionen i 1935 vurderede loven som en succes, hvorefter lovgivningen eksplicit fik et racehygiejnisk formål, idet “navnlige Fare for Afkommets arvelige Belastning” fremhævedes i lovteksten. Samtidig blev indikationerne på “psykisk Abnormitet” udvidet og defineret, og et tvangsmoment kom ind ved vurdering af klientens evne til selv at forstå indgrebet

karakter og dermed give sit samtykke. Loven af 1929 var i princippet baseret på frivillighed. I realiteten var det så som så med denne frivillighed.

Racehygiejnen fik også på andre måder gennemslag i lovgivningen. I kraft af “Lov om Foranstaltninger vedrørende Aandssvage” af 1934 kunne det som betingelse for såvel forsorgsbringelse som -udskrivning stilles som krav, at den åndssvage forudgående blev steriliseret. Der var således tale om et kraftigt tvangsmoment samt en målrettet indsats overfor den gruppe, der ifølge videnskaben udgjorde den største racehygiejniske fare: de åndssvage. Svangerskabsloven af 1937, der tilvejebragte mulighed for legal svangerskabsafbrydelse under visse forhold, opererede med en “eugenisk Indikation”. Sandsynlighed for fosterets arvelige belastning blev dermed grundlag for tilladelse til provokeret svangerskabsafbrydelse. Endelig indeholdt ægteskabsloven af 1938 et forbud mod indgåelse af giftermål, hvis en af parterne eller begge led af sindssyge, åndssvaghed, psykopati, alkoholisme (som i vid udstrækning blev opfattet som tegn på arvemæssig degeneration) eller epilepsi. Det var særdeles rummelige lidelsesformer. En tilladelse kunne dog bevilges på betingelse af, at pågældende lod sig underkaste sterilisation.

Socialreformen fra 1933 medførte også en øget indsats på især forsorgsområdet. Den indførte indberetningspligt for skoler overfor børn, der sakkede bagud i undervisningen eller var blinde, døve eller vanføre. Hensigten var udtrykkeligt racehygiejnisk, således at især “den aandssvage erkendes som aandssvag” og dermed for sin egen og samfundets skyld kunne komme under forsorg. Befolkningss Kommissionen, der var nedsat under forestillinger om en alarmerende fødselsnedgang, afgav betænkninger 1936-38. Hovedsigtet var at skabe bedre betingelser for børnefamilier, men et eugenisk synspunkt var tydeligt. Det drejede sig om “at skabe bedre Betingelser for Formeringen, men ikke at bidrage til, at der fødes Børn, hvis Fødsel ud fra sundhedsmæssige, eugeniske eller sociale Synspunkter maa anses for uønsket”. Indicierne herpå blev eksemplificeret ved unge arbejdsløse (hvor imellem der måtte antages at være “et større Procenttal arvebelastede Individider”), mangel på “Intelli-

gens og Ansvarsfølelse” samt “uordnet Livsførelse i økonomisk Henseende”.

STEINCKES ROLLE

Enkeltpersoners rolle kan være svær at fastlægge. I dette tilfælde kan man dog tildele K.K. Steincke en central og bevidst rolle i gennemførelsen af eugenisk lovgivning i Danmark. Han var indblandet i alle de ovennævnte politiske lovgivningsprocesser og projekter enten som primus motor eller ansvarshavende minister. “Kommissionen ang. sociale Foranstaltninger overfor degenerativt bestemte Personer” samt Befolkingskommissionen blev begge nedsat på hans initiativ. Han støbte kuglerne til Europas første

sterilisationslov i 1929 og stod for revisionen og udvidelsen af den i 1935. Svangerskabsloven og ægteskabsloven var hans domæne som justitsminister.

Det var vel at mærke også en rolle, Steincke gerne så sig selv i. I hans erindringer, “Ogsaa en Tilværelse”, der blev udgivet i de første efterkrigsår, fremhævede han flere gange racehygiejens socialpolitiske og økonomiske betydning. Han hævdede desuden, at al modstand mod racehygiejne var dikteret af mangel på viden. Han holdt talrige foredrag og skrev kronikker og artikler om emnet. I hans erindringer figurerer endvidere alle de betydende arvelighedsforskere og forsorgspersonligheder enten som personlige bekendtskaber eller faglige rådgivere. Hvis man

Nogen folkekær politiker var Steincke næppe. Hans lidt arrogante facon gjorde ham til et taknemmeligt offer for både pressen og tegnere. Her som Justitian, en parodi på et romersk magtmenneske, i Blæksprutten 1937.

skal pege på en foregangsmand i hele forløbet, må det blive Steincke. At tiden og hans videnskabelige forbindelser så også råbte på en mand som ham hører selvfølgelig med til hans idéers succes.

På Rigsdagen gik lovene igennem uden stor modstand. Indsigelser var i de fleste tilfælde ikke dikteret af decideret modstand mod racehygiejne, men af administrative eller økonomiske kæpheste. Den ideologiske modstand begrænsede sig i alt væsentligt til den konservative præst, Alfred Bindlev. Han talte i Folketinget om "Barbarismen" ved de "revolutionære Indgreb i et Menneskes Tilværelsesform", om knægtelse af "Livsmysteriet"s principper, og om "den lægematerialistiske Indstilling", der lå bag hele tankegangen.

HISTORIEN OG RACEHYGIEJNEN

Racehygiejnen og eugenikken kunne fungere som svar på mange af mellemkrigstidens problemer – eller rettere det, der forekom tiden at være problemer. Interessen for befolkningsproblemer var kolossal, og racehygiejniske metoder kunne opfattes som en mulighed for at rette op på det civilisationssammenbrud, der som katastrofeforestilling prægede tankegangen, især efter 1. Verdenskrig. Statens omsiggribende forsorgsindsats og deraf følgende udgifter tydeliggjorde og definerede afvigerne, og såvel sociale som økonomiske problemer blev vurderet ud fra racehygieniske kalkuler. Endelig var racehygiejne også et produkt af videnskabens større gennemslagskraft i samfundstænkningen. Samfundet blev en art befolkningspolitisk laboratorium, hvor politikere og videnskabsmænd opfattede sig selv som sociale diagnostikere og kirurger.

Set i lyset af Holocaust, Auschwitz og nazi-Tysklands anvendelse af racehygiejnisk ideologi og praksis er det forståeligt, at der er en instinktiv modvilje mod mellemkrigstidens racehygiejne. Man kan vel også med bagklogskabens ret klandre fortiden for en for rigid og fordømmen-

de holdning overfor anderledesheder. Men fordømmelsen blokerer måske også for en forståelse på dén tids præmisser. Man kommer tættere på en sandhed ved at forsøge at undgå anakronismer. Racehygiejne kan således også forstås i forlængelse af introduktionen af en velfærds-(stats)ideologi. Den kan dermed ses i sammenhæng med en socialdemokratisk omverdensforståelse med statens og individets respektive rettigheder og pligter. Derfor var det hverken påfaldende eller exceptionelt, at Steincke så ivrigt propagerede for og fik gennemført racehygiejnisk lovgivning.

Datidens politikere og videnskabsmænd havde desuden ikke det efterkrigstraume, som har præget vor tid, med deraf betingede aversioner overfor racetænkning og -politik. Endelig forsøgte de faktisk at løse et problem, der gør sig gældende i ethvert moderne samfund: at der findes mennesker, hvis forplantning kan være til gene for dem selv, deres omgivelser eller samfundet. Om man kan lide det eller ej, så forsøger vi stadig at finde acceptable løsninger på det problem. Det er en uomgængelig del af vor forestillings- og tankeverden, at det uønskede defineres, og at visse færdigheder og evner anses for nødvendige for at klare sig i samfundet. Vi har idag genteknologi, fosterdiagnostik, effektiv prævention, sedativer og abort, der på knapt så radikal vis kan styre befolkningens forplantning. De muligheder havde man ikke i mellemkrigstiden. Men principperne er vel langt hen ad vejen de samme?

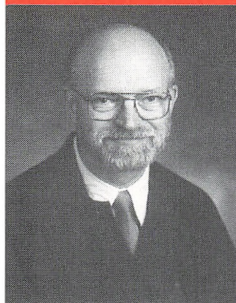
LITTERATUR

- Rigsdagstidende. Folketingets og Landstingets Forhandlinger. Kbh. 1920-1940.
Lovtidende for Kongeriget Danmark. Kbh. 1920-40.
K.K. Steincke: Ogsaa en Tilværelse, bd. I-V. Kbh. 1945-54.
Birgit Kirkebæk: Da de åndssvage blev farlige. Kbh. 1993.

HARALD BLÅTAND

DØD OG BEGRAVET – MEN HVORNÅR OG HVOR?

Mange gode historier kan fortælles om de danske sagnkonger. Det kniber mere med de eksakte oplysninger. Universitetslektor Niels Lund har kikket på forskellige kilder for at søge svar på, hvornår Harald Blåtand døde, og hvor han blev begravet. Det er der også kommet en god historie ud af.

Harald Blåtand døde en første november, Allehelgensdag. Den dag fejrede man hans årtid ved ærkestiftet i Hamborg-Bremen. For at få et årstal sat på denne begivenhed har man gerne forladt sig på Adam af Bremen, skolemester ved ærkestiftets katedralskole, der i sin De hamborgske ærkebispens historie fortæller, at Harald døde i ærkebisp Adeldags sidste tid. Adaldag døde den 29 april 988, men 'hans sidste tid' er jo et elastisk begreb. Det senest mulige år er naturligvis 987, men mange har været parate til at gå helt ned i nærheden af 980 uden at føle, at de derved kom i konflikt med Adam. Normalt har man dog sagt 'ca. 985'; Adam beretter jo også, at Harald regerede i halvtreds år, og indtil man fik en datering på Gorm den Gamles grav i Jellings nordhøj, 958, lod man derfor Haralds regering begynde c. 936.

Det har været anført, at det dokument, dateret den 18. 3. 988, hvor Otto III, tysk kejser 983-1002, på Adeldags bøn giver de danske bisper ret til at erhverve gods i kejserriget, sikkert stod i snæver forbindelse med Haralds død og den derpå følgende fordrivelse af de tysk-udnævnte bisper fra Danmark, som Adam beskylder Sven Tveskæg for. Hvis man kan regne med, at Adeldag har fremsat sit ønske, og at den tyske kejser har reageret så hurtigt som muligt, skulle det indebære, at Harald snarest er død i 987, ikke i noget tidligere år.

HARALD BLÅTAND OG TYSKLAND

Men der er grund til skepsis over for næsten alt, hvad Adam af Bremen fortæller om Harald Blåtand og hans liv og død. Om Haralds liv fortæller Adam, at han fyldte Norden med præster, og han giver det indtryk, at der bestod et udmærket forhold mellem Harald og Otto den Store, og gennem kejseren med ærkesædet i Bremen. Ærkebisperne skal i Haralds tid have haft gode forhold i Danmark. På den anden side står det fast, at Harald ikke hentede sin kristendom i Hamborg-Bremen. Poppo, den missionær, der med sin jernbyrd skal have overbevist Harald om Kristi styrke, havde ikke nogen tilknytning dertil, hvor han så ellers kom fra, og for at skjule dette beklagelige faktum overfører Adam Poppo indsats til Sven Tveskægs tid og lader den føre til svenskekongen Erik Sejrsæls omvendelse.

Vi ved også, at Harald kort efter sin overgang til kristendommen begyndte at befæste Danevirke påny. Det kan have at gøre med lokale problemer; netop i 968, det år hvortil Haralds byggeri på Danevirke er dendrodateret, har vi en overlevering om, at de saksiske stormænd forberedte sig på en krig med Danmark og derfor ikke kunne deltage i andre foretagender, som kejseren ønskede deres medvirken i, men tværtimod måtte slutte fred med redarierne imod kejserens udtrykkelige ordrer. Men ved nærmere eftersyn

var Harald Blåtands forhold til Tyskland faktisk sådan, at det er ganske usandsynligt, at han skulde have vist den bremensiske kirke al den velvilje, som Adam hævder. Harald havde givetvis indført kristendommen under tysk pres, og han befæstede sit grænseværn mod tyskerne snart efter; han gik i krig mod tyskerne i 874, hvor han tabte, og i 883, hvor han vandt det tabte tilbage. Og da Wichmann den Yngre, en saksisk oprører, måtte flygte fra Tyskland, søgte han hjælp og tilflugt i Danmark. Han fik ikke meget ud af det, men det viser, at Harald regnedes blandt kejserens fjender. Forekommer det egentlig på denne baggrund særlig troværdigt, at han skulde have ødet sin imødekommenhed på en tysk rigsinstitution som ærkesædet Hamborg-Bremen? – Man må mistænke Adam for at have konstrueret dette billede af Harald Blåtand for at opnå en kontrast til Sven Tveskæg, der jo fremstilles som de frafaldnes anfører.

På samme måde strider det idylliske billede, som Adam tegner af sin samtidige Sven Estridsens forhold til Hamborg og til kejserriget mod virkeligheden. Sven gjorde alt for at holde ærkebispens ude af Danmark – og Adam har travlt med at lægge røgslør ud.

HARALDS DØD

Om Haralds død fortæller Adam, at på et tidspunkt faldt danerne fra den tro, som Harald Blåtand havde indført hos dem, indsatte hans søn Sven Tveskæg som konge og erklærede Harald krig. Harald tabte slaget og måtte søge tilflugt uden for landets grænser. Han gik ombord i et skib og slap over til den stad Jumne hos slaverne. Da han her døde af sine sår, blev han af hæren ført tilbage til Danmark og jordet i den kirke, indviet til den hellige trefoldighed, som han selv var begyndt at bygge i Roskilde.

Det lyder jo umiddelbart såre smukt, men man kan da ikke komme bort fra, at denne historie har nogle dunkle punkter. Mest gådefuldt er vel spørgsmålet, hvem der kunde føre Harald hjem og begrave ham i Roskilde? – Der må Haralds fjender, anført af hans oprørske søn Sven, jo nu have haft magten; skal vi virkelig tro, at Haralds venner i Jumne bare udleverede hans lig til hans fjender – hæren havde dog netop gjort oprør mod

ham ifølge Adams egne oplysninger – og at disse derefter gav ham en hæderlig og kristen begravelse? – Skal vi tro Adam, var de jo frafaldne og havde bekriget Harald for hans kristendoms skyld! – Nej, Haralds begravelse i Roskilde er i virkeligheden så usandsynlig, at man nok tør tvivle om, at den nogensinde har fundet sted. Det er mere sandsynligt, som Axel Bolvig nylig har foreslået, at Adam har fundet på den historie, for at Sven Estridsen kunde hævde, at han havde en forfader liggende der, hvor han selv vilde begraves.

JUMNE

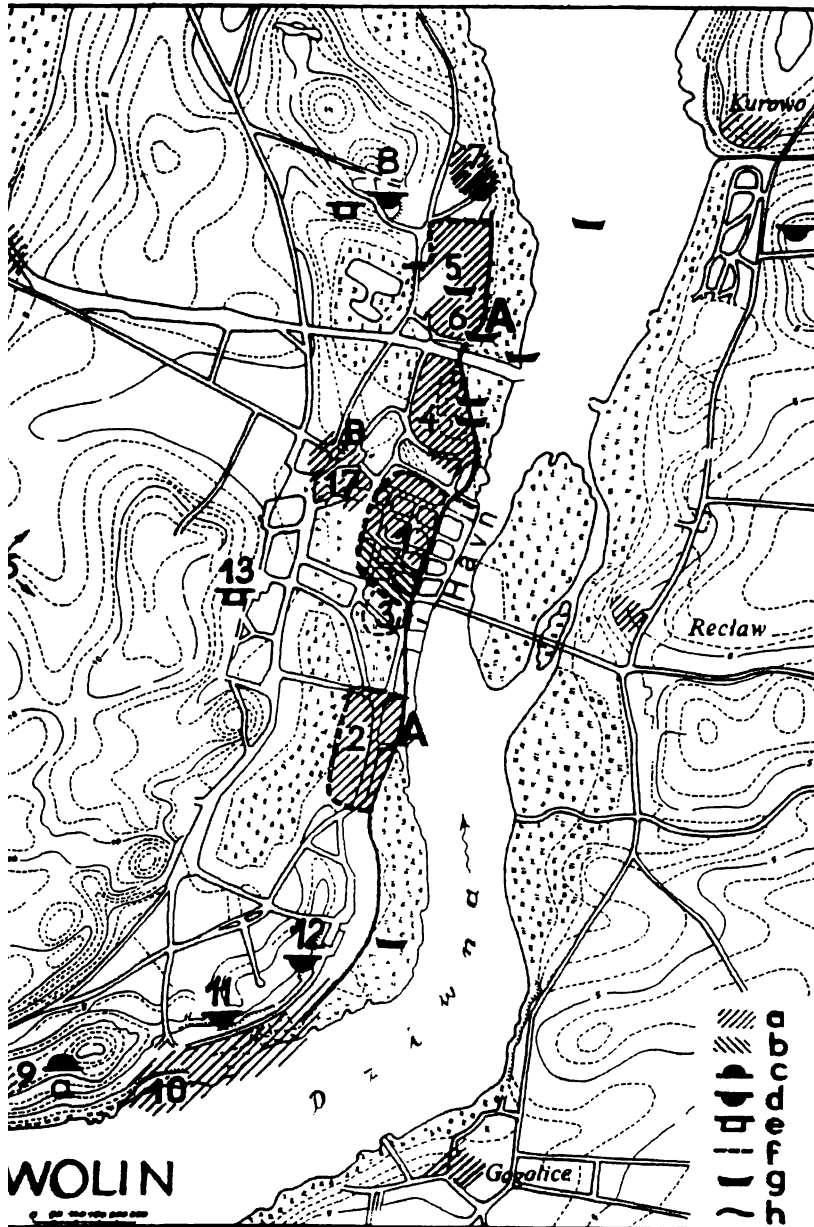
Eftertiden har spundet videre på Adams historie og gjort Jumne til en borg befolket med danske krigere; og den skulde endda, hævdede Sven Aggesen, være grundlagt af Harald Blåtand selv. Med tiden blev den til det sagnomspundne Jomsborg, hvor jomsvikingerne levede det rigtige vikingeliv. Der har nok i virkeligheden været en dansk vikingestyrke i Jumne i årene omkring 1000, men de har været lejetropper i den lokale herskers tjeneste. Jumne, også kendt som Wolin, var en livlig handelsby, som kæmpede for at holde sig fri af polsk indflydelse. Dens grundlæggelse går helt tilbage til ca. 700, og dens højdepunkt faldt netop i anden halvdel af 900-tallet, hvor den beboedes af 8000-10.000 mennesker. Den var ikke nogen dansk koloni og slet ikke grundlagt af Harald Blåtand.

EMMAS ÆRESSKRIFT

Adams fortælling har vundet megen tiltro, fordi den umiddelbart blot synes at udfylde den beretning, som Encomium Emmæ Reginæ, eller Æresskrift for Dronning Emma – hun var Knud den Stores normanniske dronning – giver om Haralds død, og da disse to kilder dels er uafhængige af hinanden, dels oftest er uenige, så forekommer det at veje tungt, når de en sjælden gang stemmer overens. Ved nærmere eftersyn er det imidlertid slet ikke sikkert, at de fortæller den samme historie. Encomiet fortæller blot, at Harald efter at have lidt nederlag til Sven søgte tilflugt hos venderne. Punktum. Ikke et ord om Jumne, og ikke et ord om hans senere begravelse i Roskilde.

Jumne. I Oders delta, ved den arm, som hedder Dziwna, lå byen Wolin, også kendt som Jumne. Den begyndte i det 7. århundrede, udviklede sig stærkt fra ca. 800. Den fik en borg, og før 900 omgaves også bebyggelsesområdet med en vold. På sit højdepunkt i 900-tallets anden halvdel havde byen 8000-10.000 indbyggere, så den talte virkelig, som Adam af Bremen siger, blandt de største byer i Europa. Den var i klasse med Hedeby og York. Efter 1000 går det jævnt nedad for Wolin af både økonomiske og politiske grunde, og efter 1200 er den kun et minde. (Efter W. Filipowiak, Wolin-Jomsborg. En Vikingetids-Handelsby i Polen. Roskilde Museums Forlag 1991).

HARALD BLÅTANDS VENDISKE SVIGERFAR

Hvis vi ser bort fra Adams beretning, og den er jo så usandsynlig, at det er det eneste forsvarlige, så ved vi altså blot, at Harald efter nederlaget til Sven søgte tilflugt hos venderne. Vi må nu spørge, hvorfor Harald dog skulde søge tilflugt netop hos venderne, og hos hvilke vender?

Det er i virkeligheden slet ikke så overraskende, at han skulle komme på netop den udvej. I kirken i Sønder Vissing vest for Skanderborg findes en runesten, som minder om Haralds forbindelser med venderne, medens han levede. Indskriften lyder: «Tove, Mistives datter, Harald den godes, Gorms søns kone, lod gøre disse kumler efter sin moder». Harald har altså haft en kone ved navn Tove, og hun var datter af en Mistivoi. Han var fyrste over et vendisk folkeslag, som hed abodriterne; de boede i Østholsten og i Mecklenborg. Når han var Harald Blåtands svigerfader, så kan vi slutte, at der i alt fald på det tidspunkt, hvor ægteskabet blev indgået, har bestået et politisk samarbejde mellem Harald og Mistivoi.

Dette samarbejde var vendt mod tyskerne. Harald og Mistivoi var udsat for samme pres fra tysk side, så det var helt naturligt, at de fandt sammen i en alliance. Abodriterne var århundredet igennem kommet under stærkere og stærkere saksisk dominans, navnlig efter deres nederlag til sakserne i slaget ved Recknitz den 16. oktober 955, og de havde, som danskerne og polakkerne, antaget kristendommen. Da danskerne i 983 benyttede lejligheden efter tyskernes nederlag i Syditalien, gjorde slaverne ligeså; det kom til en stor slavisk opstand, hvorunder abodriterne plyndrede Hamborg.

Hvad mere er: i samme periode stod Polens hertug Mieszko på god fod med den tyske kejser. Polakkerne havde antaget kristendommen kort efter danskerne, også under tysk pres, og derefter stod de sammen med tyskerne mod venderne.

SLAVISK POLITIK

Venderne var imidlertid ikke nogen enhed. Over for abodriterne stod det liutitiske forbund, som domineredes af redarierne. De var militante hedninge og havde deres religiøse centrum i templet i Rethre lidt nord for nutidens Neustrelitz. Hvor Jumne/Wolin hørte hjemme i dette spektrum er ikke helt klart. Nogle holder på, at byen var under polsk dominans, andre mener, at den end-

Kalkmaleriet af Harald fra Roskilde domkirke. I højkoret i Roskilde domkirke findes et kalkmaleri af Harald Blåtand med indskriften Harald konge af Danmark og Norge, denne kirkes første grundlægger. Det er malet ca. 1575; dengang tog man altså Adam for pålydende. Foto: forf.

nu opretholdt sin uafhængighed i tilknytning til det liutitiske forbund. Adam betegner dem jo som hedninge, så måske er tilknytningen til liutitserne, der vistnok betyder 'de vilde', mest sandsynlig. Under alle omstændigheder hørte de til blandt Mistivois fjender. Polakkerne var jo allierede med tyskerne, og liutitser og abodritter kæmpede om herredømmet blandt slaverne. Om forholdet mellem polakkerne og danerne på dette tidspunkt ved vi ikke alverden, men vi kan da bemærke, at den svenske konge Erik Sejrsæl i sine forsøg på at holde sig fri af dansk dominans indgik en alliance med den polske hertug; han var gift med Mieszkos datter.

ÆRKESÆDETS PROBLEMER

Enten Jumne/Wolin altså hørte mest til den polske lejr eller til den liutitiske, må den have været fjendtligt territorium, set fra dansk synsvinkel. Hvordan kan det da være, at Adam lader Harald søge tilflugt her og ikke hos sin svigerfar, hos abodritterne? – Forklaringen skal højst sandsynlig søges i Adams egentlige hovedanliggende med sin historie om ærkebisperne af Hamborg. Hamborg stod med ryggen mod muren, da Adam skrev. Det havde haft Skandinavien som sit territorium i mere end to hundrede år, men havde meget magre resultater at fremvise. Danske konger havde gjort deres bedste for at holde denne tyske rigsinstitution ude af landet: Harald Blåtand havde modtaget dåben af en missionær, som ikke kom fra Hamborg, hvor han så end kom fra, Sven Tveskæg og Knud den Store havde hentet deres gejstlige fra England, og Sven Estridsen ikke blot holdt ærkebisperne ude af Danmark og hindrede sine bisper i at deltage i synoder i Hamborg, han forhandlede endog med paven om at løsrive Danmark fra Hamborg og ophøje det til et selvstændigt ærkesæde. Derfor ledte man i Hamborg med lys og lygte efter noget, der kunde støtte ærkesædets krav på Danmark. Selv om Harald Blåtand altså langt fra havde været Hamborgkirken nogen støtte i Danmark, prøvede man at gøre ham til Hamborgs helgen i landet, og trods andre modsætninger kunne man her finde et interessefællesskab med Sven Estridsen. Adam skriver jo om Harald, at

Tamdrup-pladerne. I Tamdrup kirke ved Horsens har man haft et relikvieskrin med en fremstilling af Harald Blåtands dåb, formentlig som led i en Poppo-kult; her ses kongen i tonden, medens Poppo døber ham. (Foto: Kit Weiss, Nationalmuseet)

han, «der blev uskyldig såret og forjaget for Kristi skyld. ... vil, det håber jeg, ikke komme til at savne martyrkronen». Og mon ikke det er som led i opbygningen af Haralds martyr-image, at Adam lader ham søge tilflugt blandt hedningene i Wolin? – Adam lægger i al fald vægt på at

understrege, at det var mod al forventning, at hedningene modtog den kristne Harald; det tjener til at understrege hans helgenværdighed.

Hvis al denne tvivl om Adam er berettiget, står vi med et nyt problem: hvor ligger Harald Blåtand så begravet?

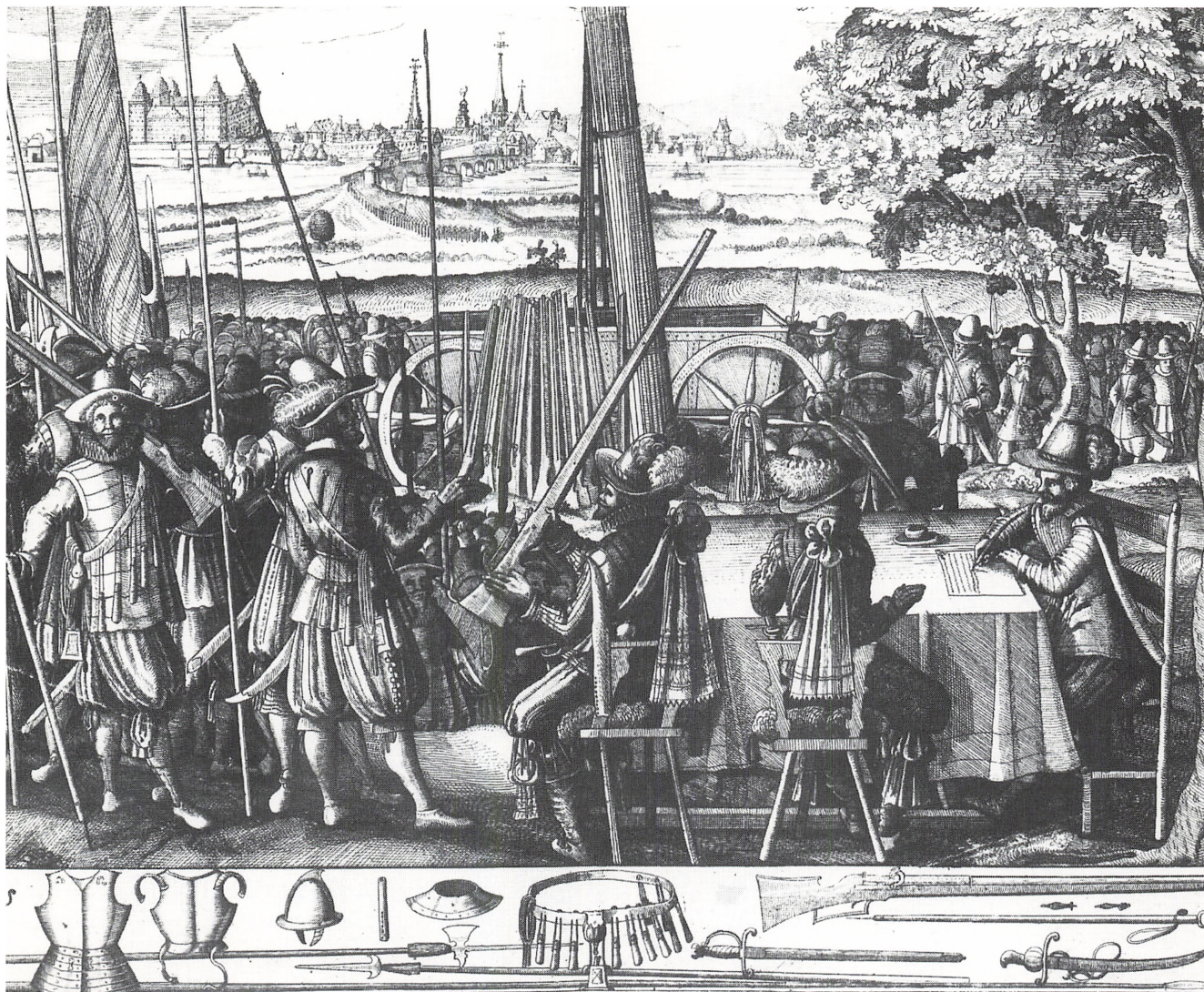
HÆREN OG STATSOMVÆLTNINGEN

1660

Gunner Lind. Foto:Rigsarkivet.

Vi kender alle historien fra vor skoletid om den dramatiske statsomvæltning i 1660. Kong Frederik d. 3 allierede sig med borgerne i København og satte adelen på porten. Allerede året efter blev kongen enevældig. Historikerne har ofte kredset om dette voldsomme kup mod den danske adel. Historikeren Gunner Lind blev i november dr.phil. på en afhandling med titlen: "Hæren og magten i Danmark 1614-1662". Heri giver Gunner Lind sit bud på, hvad der forårsagede kuppet i 1660. Han interviewes af Siden Saxos redaktør Bent Blüdnikow. Gunner Lind er i år indtrådt i Siden Saxos redaktionspanel.

BLÜDNIKOW: *Hvorfor valgte du statsomveltningen i 1660 som dit emne?*

LIND: Der er ikke så mange virkelige dramatiske revolutioner i dansk historie. Men 1660 er en revolutionær situation, og det fristede mig. Min undersøgelse er dog ikke kun en afhandling om situation i 1660, men handler også om, hvad der skete i 1600-tallet, da man besluttede sig til at have en permanent hær i stedet for at lave en midlertidig hær når der blev krig.

BLÜDNIKOW: *Etableringen af enevældige regimer skete over det meste af Europa i løbet af 1600-tallet. Det er et fænomen, der har fascineret mange historikere. Forsøger du i din disputats at komme*

med dit bud på, hvorfor det skete?

LIND: Ja, det gør jeg med speciel henblik på Danmark. Der er en dominerende teori, der forklarer, hvorfor vi får enevælde i Europa. Denne teori siger, at når nationalstaterne op gennem 1600-tallet mere og mere kommer i kontakt og konflikt med hinanden, så får de mere og mere brug for soldater. De vil enten beskytte sig selv eller erobre fra de andre. At etablere en hær og skaffe penge kræver en central magt, og så kommer man i konflikt med det gamle stændersamfund. Repræsentanterne for adel og andre stænder vil ikke have den moderne magtstat, for den koster mange penge og styrker fyrsten på deres bekostning. Og så må stændernes magt enten

*Nye soldater får udleveret våben i 1600-tallet.
Det kgl. Bibliotek*

Blandt smædeskrifterne fra 1600-tallet vendt mod adlen er stikket "Hare-manden", som er vendt mod adelsfolkernes manglende mod.

afskaffes, eller staten vil gå under. Sådan siger teorien. I Danmark havde vi også et stændersamfund med et rigsråd og andre organer, hvor især adelen havde magt. På mange punkter ser det ud til, at Danmark passer fint til teorien. Og jeg har villet afprøve, om det virkelig er sandt.

BLÜDNIKOW: Det lyder jo meget godt som en faghistorisk forklaring, men det var da ikke det, vi lærte i skolen, såvidt jeg husker. Der lærte vi, at borgerne gik sammen med kongen, efter de havde besejret svenskerne. De fandt hinanden mod et korrupt adelsvælde, og borgerne gav deres tilslutning til kongens enevælde bl.a. som et værn mod adelens magt.

Der var jo store følelser og patos i opgøret med de forhadte adelsfolk, følte vi ihvertfald dengang på skolebænken. Hvad er der blevet af den patos?

LIND: Den historie, I lærte i skolen, var skam ikke helt forkert. I Danmark stod adelen særlig stærkt i det gamle standssystem. Derfor havde borgerne tendens til at støtte kongen, og de fik også politiske gevinster under enevælden. Men de to historier hænger sammen: Borgerne blev politisk aktive og fik større indflydelse på grund af de kriser i finanser og udenrigspolitik, som hang sammen med hærens historie.

BLÜDNIKOW: Når udviklingen næsten sker overalt i Europa, med undtagelse af England, kunne man få den tanke, at den næsten var uundgåelig. Var den det?

LIND: Intet i historien er uundgåeligt, og heller ikke enevælden. Jeg mener, jeg kan vise, at skinnet bedrager. I virkeligheden passer Danmark ikke så godt til den klassiske nødvendighedsteori, som det kan se ud til. Målt med samtidens målestok kom adelsvælden i Danmark langt med at omstille Danmark til at blive en moderne magtstat med en stor hær. Vi var tilsyneladende på vej til at få et moderniseret aristokratisk samfund uden nogen enevældig konge. Det vil sige, at Danmarks historie ville have lignet Sveriges mere. Sverige passer meget dårligt med teorien, for der var der en gigantisk militærmagt, men kun enevælde i kort tid.

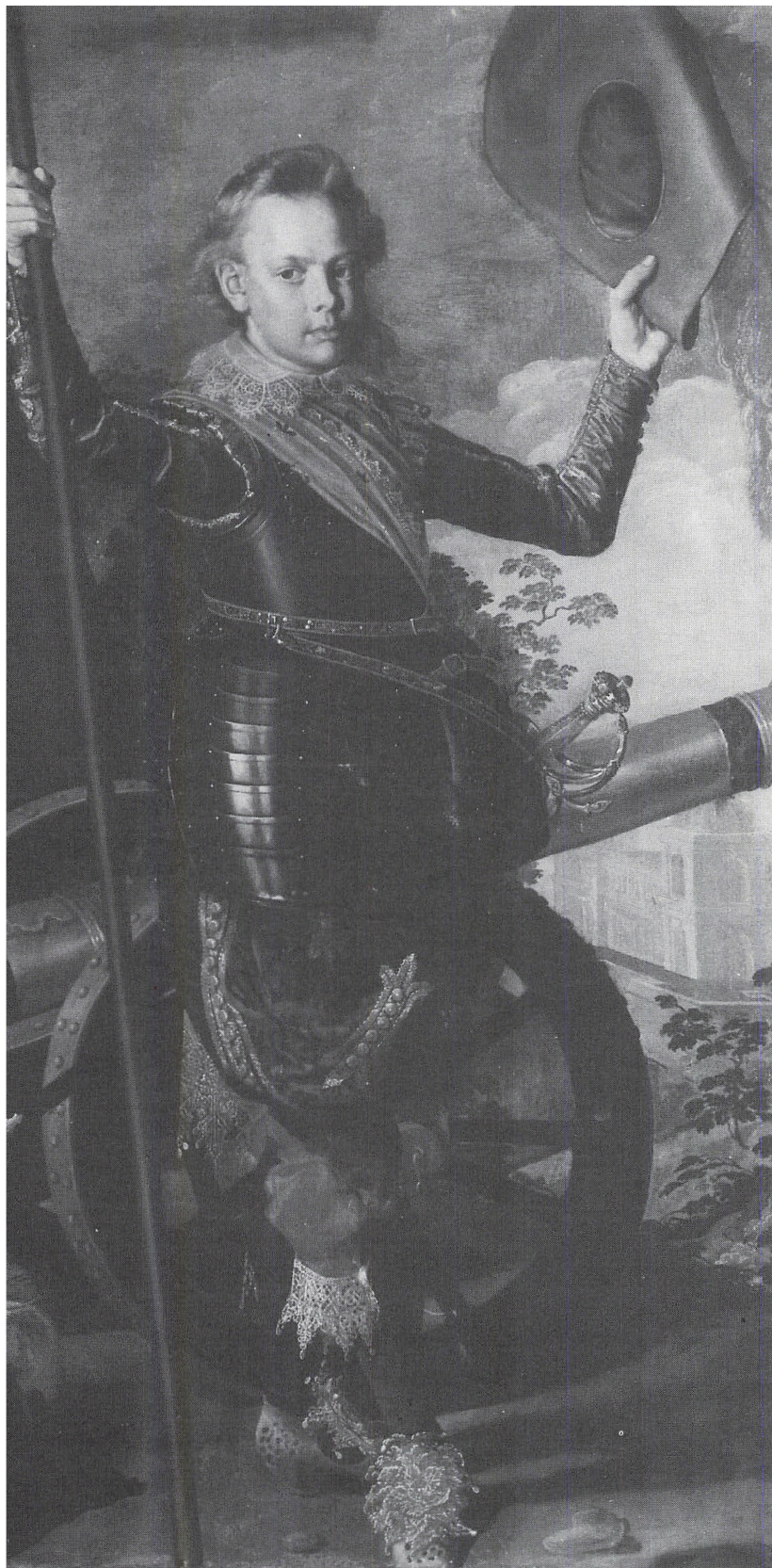
BLÜDNIKOW: Stadig fra skolebænken husker jeg fornemmelsen af, at adelsvæsenet nærmest var perverteret og ineffektivt. Ja det lå vel nærmest i tidsånden, at det gamle system skulle væk og erstattes med alliancen borger-konge.

LIND: Det er nok den fornemmelse, din historielærer har ønsket at bibringe jer, men adelen stod aldrig stærkere end i 1650erne, og ingen kunne vide, at den kort efter skulle tabe magten. Håndfæstningen fra 1648 havde faktisk løst mange af de spørgsmål som havde skabt krise i de foregående år i adelens favør. Ingen kunne vide, at håndfæstningen kun 12 år efter skulle rives over. Adelen var ved at indstille sig på de nye forhold, og forsøgte også at optage nye medlemmer i deres elite bl.a. fra den nye, fremvoksende gruppe af professionelle soldater. Det, der ødelagde spillet for adelen, var den ekstreme krisebelastning, der opstod i krigene med den svenske kong Gustav 1657-60. Jeg tror ikke på, at nogen tidsånd var bestemmende for udviklingen, for hvad er en tidsånd? Den eksisterer måske nok, men den er mere en vendekåbe end en drivende kraft. Og stemningen i 1600-tallet var ikke entydigt venligsindet over for enevæl-

den. Det indtryk har du måske fået i skolen, men det skyldes at den historiske litteratur både er præget af enevældens egen propaganda og af historisk forskning, som har søgt specielt efter forudsætningerne for omvæltningen. I 1660 var de dominerende lande i Europa, som Frankrig og de tyske stater, endnu ikke enevældige. Ingen kunne vide, at den danske løsning snart skulle blive den gængse. Men jeg tror, man kan finde en anden slags tidsånd i perioden. Det er en krisebevidsthed, der gjorde befolkningen parat til at acceptere radikale samfundsændringer. Håndfæstningen fra 1648 var et eksempel på en markant ændring af statsbygningen, ligesom statsomvæltningen 1660 skulle blive det. Samfundet var blevet *tidligt moderne*, som man siger på nogle sprog. Der var en moderne forståelse af, at de politiske institutioner kunne ændres afgørende, og denne radikalitet var en vigtig del af tidsånden.

W. Heimbach malede arvehyldningen i 1660. Midt i folkemylderet ved Københavns slot finder man også soldater opmarcheret.
Foto: Lennart Larsen

BLÜDNIKOW: *Hvis det i virkeligheden gik strålende under adelsvældet i 1650'erne, så rejser spørgsmålet sig jo, hvorfor vi får omvæltningen i 1660. Hvad er dit svar?*

LIND: En nøglefaktor er splittelsen i samfundets elite. Der opstår en professionel gruppe af officerer i takt med, at hæren vokser. De folk har svært ved at finde en passende plads i stænder-samfundet. Meget længe bevarer den danske adel en dominerende rolle i den fremvoksende officersgruppe, og de fleste af de tyskfødte officerer med indflydelse bliver integreret i den danske adel. Det holder spændingen under kontrol. Men det grusomme nederlag til svenskerne under den første af Karl Gustav-krigene ødelægger en stor del af adelsvældens hær. Da hæren blev genskabt under den næste krig 1658-60, kom adelen til at spille en betydelig mindre rolle. De nye ledere af den danske hær blev professionelle militærfolk, som foretrak andre med en professionel tankegang. Der var stadig en del af den gamle adel, men de fleste af dem var enten tæt knyttet til kongen - som generalkrigskommissæren Otto Pogwitz - eller de var helt afhængige af deres professionelle karriere. Så kontrollen med hæren var sluppet adelen af hænde, da magtstriden brød afgørende ud.

BLÜDNIKOW: *Hvad så med den gamle skølehistorie om de heltedige borgere, der havde forsvaret København og ikke mere følte noget mindre-værd over for adelen?*

LIND: Den historie er sådan set god nok. Det er rigtigt nok, at borgere og gejstlighed vendte sig mod adelen, og at borgerne med deres forsvar af København fik styrket deres selvværd. Men min undersøgelse understreger, at en meget vigtig faktor var den nye gruppe af officerer og andre kongelige tjenere, der i højere grad følte loyalitet over for kongemagten end over for adelsgruppen. Derfor turde kongen slå til og true adelen til at bøje sig for enevælden, som vi får i 1661.

*Modsatte side:
Frederik III i krigstjeneste som ung dreng.
Foto: Lennart Larsen*

*Vagtscene. Tegning af
Heinrich Hansen
(1858) efter Karel van
Manders tapet.
Foto: Sophus Bengtsson*

Og så har jeg en forklaring på, hvorfor det, der skete i 1660-61, ikke kunne lade sig gøre før.

BLÜDNIKOW: *Ved vi fra beretninger eller dagbøger, hvordan borgerne så på officererne og adelen?*

LIND: Nej, det er meget sparsomt, hvad vi har af personlige ytringer, for der var ingen trykke- eller skrivefrihed på dette tidspunkt. Der er dog nogle breve, som fortæller om enkelte menneskers standpunkter. Der findes også enkelte anonyme smædeskrifter og andre politiske indlæg. Fra dem ved vi, at borgerne argumenterede for, at det skulle være kvalifikationer og ikke afstamning, der skulle være bestemmende for karriere. Som en smædeskriver formulerer det: Adelsfolk har været i Paris og lært at kurtisere mademoseller, danse og bukke, men det skal ikke gå ud over den erfarne mand. Den dygtige og erfarne oberst er en greves ligemand, selv om han bare er en bondesøn.

BLÜDNIKOW: *For at følge officerernes karriere og deres livsforløb har du forsøgt at finde så mange af dem i arkivalierne som muligt. Hvor mange*

mennesker har du puttet ind i din database?

LIND: Godt og vel 4000 mennesker.

BLÜDNIKOW: *Din forskning er jo en strukturalistisk undersøgelse, hvor du tegner med en bred pensel. Men hvad med mennesket og den enkeltes indflydelse? Var det ikke afgørende, at Frederik d. 3 var den person, han var?*

LIND: Du har ret i, at min undersøgelse forsøger at tegne et billede af en stor ændring i samfundet i fugleperspektiv. Så er der ikke meget plads til at beskrive enkelte mennesker. Men jeg prøver at præsentere nogle militærfolk, som jeg tror er typiske. Jeg diskuterer også betydningen af Christian d.4s og Frederik d.3s forskellige personligheder. Andre forskere har fremhævet, at Christian d. 4 var en konservativ person. Hans tanker gik slet ikke i retning af en radikal omvæltning som enevælden. Det tror jeg der er noget om, selv om min undersøgelse blotlægger andre hindringer for, at Christian d. 4. blev enevældig. I min sammenhæng spiller det en rolle, at de to konger havde forskellige forudsætninger for at benytte sig af patron-klient forbindelser, det vil sige personlige bånd til mindre fornemme folk. Christian d. 4 var aktiv og udadvendt. Han havde tit konflikter med sine nærmeste omgivelser. Til gengæld fascinerede han mange, der var på lidt større afstand af ham. Det var nyttigt, men slog ikke rigtig til når der var tale om hundreder af mennesker, som ikke alle sammen kunne komme særlig tæt på kongen. Frederik d. 3 var ikke nær så imponerende som sin far. Men han kunne skabe solide venskaber til adskillige af sine nære medarbejdere. En af dem var vist den Otto Pogwitz, som jeg nævnte før. Han havde gået på Sorø Akademi på samme tid som Frederik. Kong Frederik lærte sig også at tage sig af de mange mindre fornemme tjeneres personlige ønsker. Det skete på en noget bureaukratisk facon. Den fascinerede ikke, men den opfyldte situationens behov bedre end hans fars markante, personlige stil.

TATE - 3725

Man har vidst i en årrække, at en dansker var en af de vigtigste dobbeltspioner under 2. verdenskrig. Han kendes under navnet Tate.

Overarkivar i Rigsarkivet Hans Chr. Bjerg fortæller her historien bag Tate og hans spionageaktiviteter.

Hans Chr. Bjerg

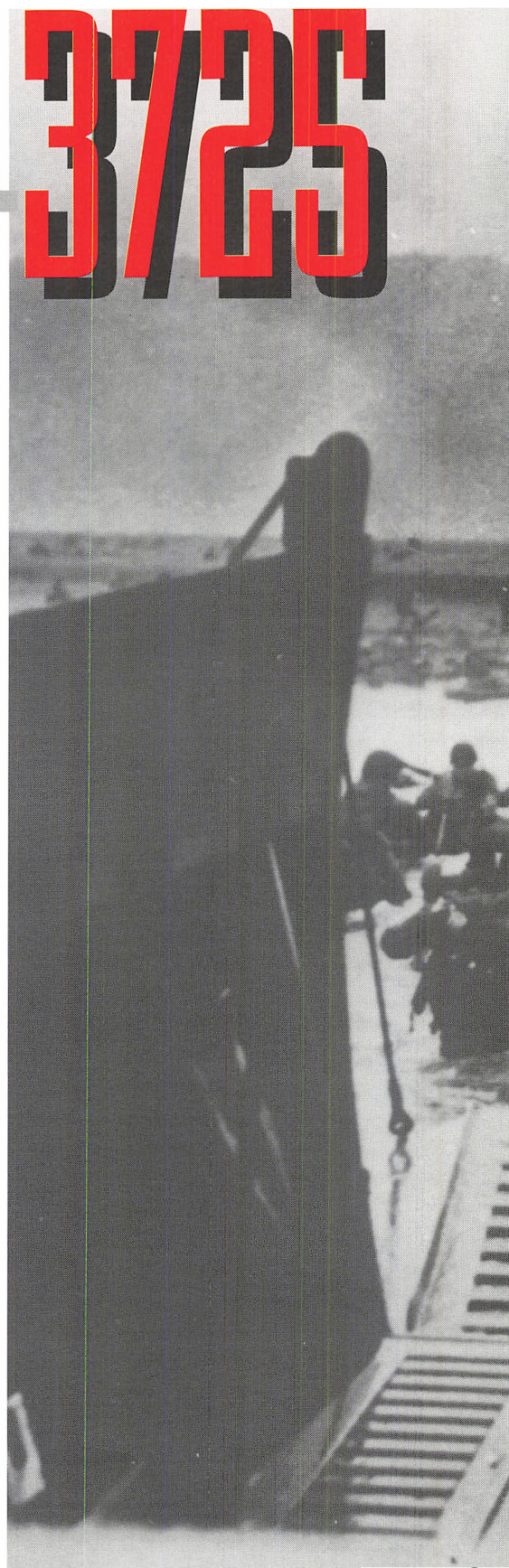
Den 15. januar 1944 modtog major Hermann Sandel fra den tyske kontraefterretningstjeneste Abwehr et hemmeligt telegram, der lød: "Hörte, dass Eisenhower am 16. Januar in England eintreffen wird". Det var en meddelelse om, at den amerikanske general, der var udset til at lede de Allie- redes invasionsstyrker i Europa, ville ankomme til Storbritannien. Meddelelsen var værdifuld for tyskerne og kom fra deres spion med betegnelsen A.3725. Denne helt korrekte oplysning var af spionen angiveligt skaffet fra en pige, han kendte. Hun var sekretær i det amerikanske militære hovedkvarter, der var etableret i London.

SIMPELT BLUFF

Placeringen af en spion, der var i stand til at skaffe den slags oplysninger, kunne have været et scoop for tyskerne, og have været uhyre farlig for de Allierede. I dag ved vi, at spionens damebekendtskab var opspind, og at den afsendte meddelelse var blev censureret og godkendt af B1A, en særlig sektion af den britiske sikkerhedstjeneste M.I.5.

Det nævnte eksempel er en af de mange overraskende afsløringer om forhold under den 2. verdenskrig som viser, at krigen ikke blot blev vundet ved regulære kampe på slagmarkerne, men i høj grad også gennem spionage og afledningsmanøvre – eller simpelt bluff – hvorved fjenden blev vildledt.

I begyndelsen af 1970'erne slap det f.eks. ud, at englænderne i løbet af det meste af krigen havde været i stand til at læse hovedparten af de med-

DECEPTION

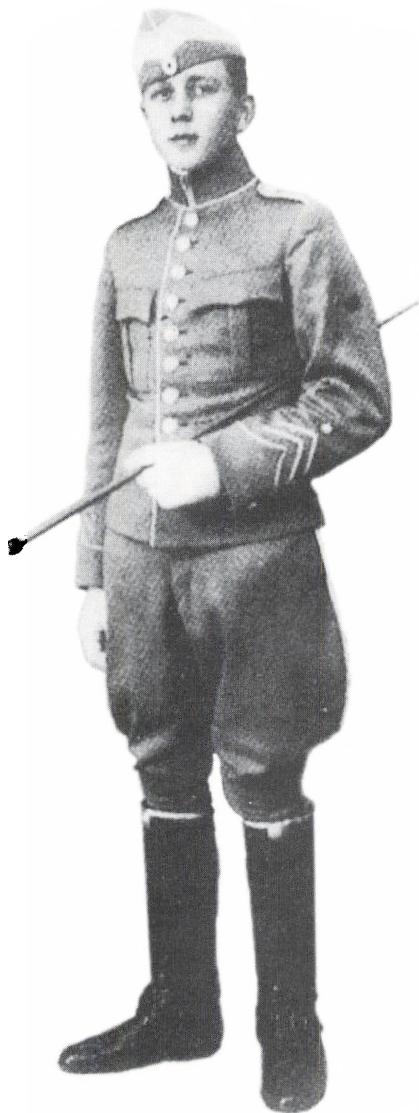
delelser, der sendtes gennem den tyske hærs og flådes samt udenrigstjenestes hemmelige kode-maskine, den såkaldte ENIGMA. Ligeledes kom det på samme tid frem, at de fleste af de spioner, tyskerne under krigen havde fået placeret i Storbritannien, var dobbeltspioner, der i virkeligheden arbejdede for den britiske sikkerheds- og efterretningstjeneste. Det var ved denne lejlighed, at man fik at vide, at den tyske spion – agent nr. 3725 – var identisk med den britiske spion med dæknævnet TATE – og at han oprindeligt var dansker – eller i hvert fald dansk-tysker.

I mange år var Tate's danske identitet ukendt, men åbningen af nye arkiver og nye bøger har blotlagt hans identitet og meget af hans virke under krigen, således at vi her er i stand til at give en kort præsentation af Tate, og opsummere hovedpunkterne i hans ejendommelige dobbelttilværelse. Flere forfattere og historikere er tilsyneladende interesserede i Tate's indsats, og en englænder arbejder for tiden med et filmmanuskript om Tate. Arkiverne, der indeholder hovedkilderne til Tate-sagen er dog endnu ikke åbnet.

Dobbeltspioner kendes langt tilbage i tiden. Det er spioner, eller agenter, som de nogle gange

Tate var med til at misinformere tyskerne om, hvor invasionen ville finde sted på D-dagen.

*Wulff Schmidt som
garderhusar i Køben-
havn. Af hans stamkort
fra den danske hær
fremgår det, at han
kun var 1,66 meter
høj, spinkel, mørkbåret
og havde blå øjne.*

*En notesblok med
transmissionsinstruk-
ser for Abwehr-
spioner .*

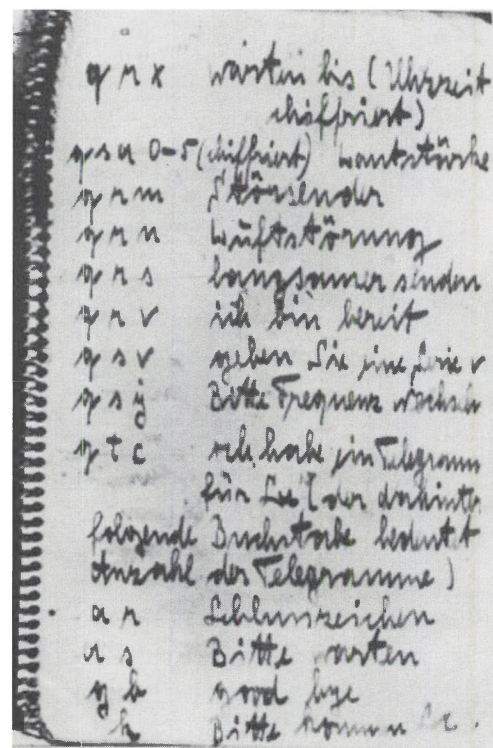
lidt venligere kaldes, der plantes i et land eller i et miljø for at spionere mod dette, men som i virkeligheden arbejder for det pågældende land eller miljø, som de skal spionere mod. Efterretningstjenestens formål med at "køre" sådanne dobbeltspioner er først og fremmest deception (fra latin: decipio, dvs. jeg bedrager) og går ud på at plante forkerte oplysninger hos fjenden, der således er i god tro og derfor tager beslutninger ud fra disse oplysninger. Deception er en balanceakt, idet det kun er muligt at plante forkerte oplysninger, hvis de stoppes ind mellem en lang række rigtige og kontrollerbare, uden at man udleverer sig selv på afgørende punkter.

KONTRA- EFTERRETNING

I anden omgang er formålet med dobbeltspionen kontraefterretningsmæssigt. Det vil sige, at man er interesseret i, hvordan der spioneres mod en og hvad modparten er interesseret i. Dobbeltspionen vil derudover være en nøgle til etablerede spionnet – spionringe – hvis overvågning og neutralisering, kontraefterretningstjenesten nu nemmere vil kunne opnå.

Umiddelbart inden udbruddet af 2. verdenskrig havde den britiske kontraefterretningstjeneste M.I.5 kendskab til 6 agenter, der arbejdede i Storbritannien for Abwehr-stationen i Hamburg. En af disse, en walisisk ingeniør, havde allerede i 1936 orienteret M.I.5 om sine tyske kontakter. Fra september 1939 blev han dobbelt-spion, af englænderne kaldt "Snow". Han opererede indtil marts 1941, men måtte derefter afvikles som spion bl.a. p.g.a. tysk mistanke. Snow blev imidlertid en ganske god indgang til den britiske kontrol med de tyske spioner i Storbritannien.

I løbet af efterårsmånederne i 1939 sendte

Abwehr 14 agenter til Storbritannien. Ti blev landsat fra både, og fire blev nedkastet med faldskærm. De fleste af disse agents ankomst var kendt gennem Snow's virke.

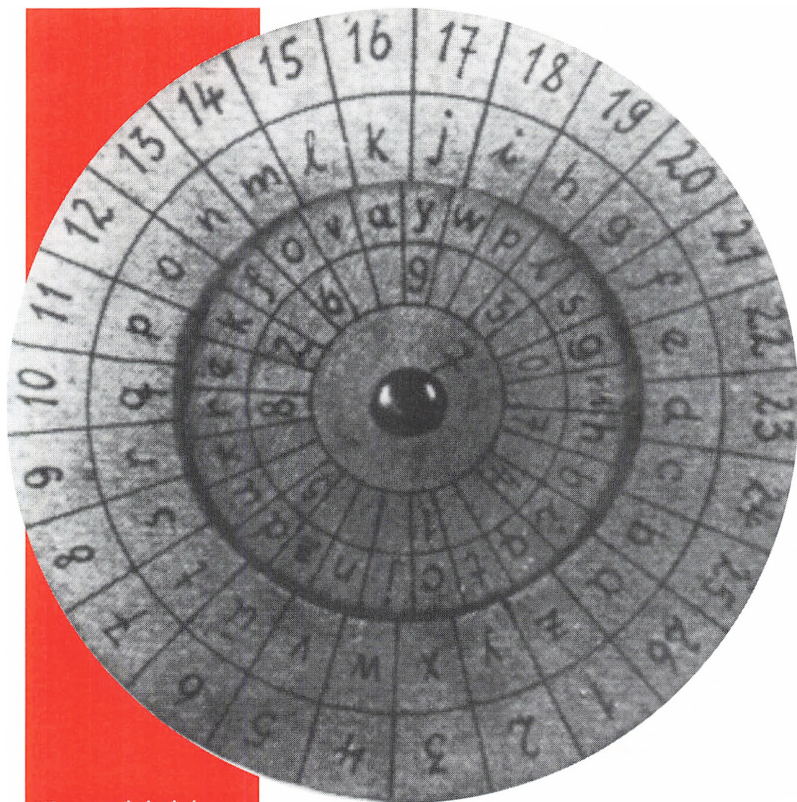
NEDKASTNING

Den 6. september 1939 blev en tysk agent nedkastet i Storbritannien med faldskærm sammen med en radiosender. Gennem Snow var man vidende om ankomsten af denne agent. I forbindelse med nedkastningen blev han imidlertid slået bevidstløs, hvorved han blev taget med alle koder, penge og papirer på sig. Af dette materiale fremgik, at der kort tid efter ventedes endnu en tysk agent nedkastet i faldskærm. Englænderne bearbejdede agenten, der iøvrigt var svensker af fødsel, og lovede at spare den ventede agents liv, hvis han ville samarbejde med englænderne. Som dobbelt-spion fik han kodenavnet SUMMER. Han arbejdede en tid for englænderne, men måtte uskadeliggøres, da han foretog et mislykket flugtforsøg.

Den ventede tyske agent kom så ned i faldskærm den 19. september, og blev hurtigt arresteret af de britiske myndigheder. Denne agent, hvis kodenavn blev TATE, skulle senere vise sig at blive den mest givtige af de tyske spioner, der lykkedes englænderne at få vendt til dobbelt-spioner. Tate kom til at operere i lang tid, nemlig fra ankomsten i september 1939 og til krigens afslutning – uden at blive afsløret.

TATES IDENTITET

Tate var sønderjyde med en tysk far og en dansk mor. Hans navn var Wulff Dietrich Christian Schmidt, og han var født i Aabenraa den 7. december 1911. Wulff, der var nr. 4 i søskendeflokken, mistede tidligt sin mor, og hans opdragelse var derfor overladt til faderen, der var advokat og kongelig notar. Tate var ikke typen, der efter krigen førte sig frem eller slog mønt på sin virksomhed som dobbelt-spion. Der kom ikke nogen bog fra hans hånd, men fra nogle selvbiografiske optegnelser, som han i slutningen af 1980'erne sendte en kusine i Schweiz, og som i uddrag har været offentliggjort i Familie Journalen i 1993, får vi et bedre indtryk af hans

For at tyde kodede meddelelser brugte Abwehr-spionerne denne skive. Skiven fandtes hos en tysk spion, der blev afsløret i England.

opvækst og psykiske forudsætninger, som måske forklarer hans omvendelse.

Faderen opdrog ham meget strengt og dominerede ham. Han fik ham til at føle, at han ikke kunne leve op til faderens forventninger. Broderen gik i tysk militærtjeneste, mens Tate meldte sig hos gardehusarerne og aftjente dansk værnepligt i 1931, hvad faderen var utilfreds med. En videre karriere i det danske forsvar blev stoppet af faderen. Tate var nu i udlandet nogle år, og blev forhindret i atter at søge til udlandet på grund af krigen.

Han reflekterede på en annonce i avisen, og fik en stilling. Firmaet viset sig imidlertid senere at være en dækorganisation for Abwehr. Han blev nu hvervet som agent og trænet til at blive indsat i Storbritannien. I forbindelse med denne træning havde han fået fortalt, hvorledes de britiske byer var ødelagt, og at moralen hos englænderne var nede på et nul-punkt, og at han skulle placeres i Storbritannien og virke i forbindelse med den tyske invasion af de britiske øer, der var nært forestående.

Tyskernes V-1 vejede over to tons og kunne flyve 600 km i timen. Tate var med til at få tyskerne til at fejl-bombe London-området.

Tate fik tildelt Jernkors af både 1. og 2. grad. De opbevares i dag i M15s hovedkvarter i London og bliver vist frem til nye rekrutter sammen med historien om Tate.

ARRESTATION

Tate var ved arrestationen udstyret med et ægte dansk pas og et falsk britisk identitetskort. Han forsøgte sig først med en dækhistorie om, hvorledes han var flygtet fra Danmark, fordi han havde vrøvl med den tyske besættelsesmagt, men M.I.5 vidste bedre, og historien blev hurtigt pillet fra hinanden.

Kort tid efter, at Tate var blevet arresteret, blev han kørt gennem London. Indtrykket af den intakte by og de livlige mennesker rystede ham åbenbart – det man havde fortalt ham var løgn! En klassisk forudsætning for at vende en spion var således meget hurtigt tilstede. I M.I.5s særli-

ge center blev han behandlet efter “gulerod-og-pisk”-metoden. Man behandlede ham pænt, således at han kunne konstatere endnu en løgn, nemlig at fjenden var grusom og kun ville ondt. Samtidig lod man ham forstå, hvilken skæbne, han kunne være sikker på, hvis ikke han var interesseret i at samarbejde. Psykologien virkede perfekt, og dertil kom, at man dels fandt ud af at han var homoseksuel, dels at han havde et udtalt behov for nogen, han kunne have tillid til. Disse forhold indgik i det udspekulerede psykiske pres, der blev lagt på Tate og som “knækkede” ham, som det hedder i fagsproget. Den tyske agent nr. 3725 indvilgede i under betegnelsen

TATE at arbejde for englænderne. Denne proces tog ca. tre uger. Den britiske officer, der specielt tog sig af ham, og som var en slags "føringsofficer" for ham, syntes han lignede den lille britiske komiker Harry Tate og tildelte ham derfor kodenavnet TATE.

FANDENIVOLD

Selv skulle Tate senere havde givet udtryk for at hans "omvendelse" simpelthen var et spørgsmål om overlevelse. Sagen er dog nok mere kompliceret end som så, hvad optegnelserne sendt til kusinen i Schweiz da også lader formode. I hvert fald siger kilderne, at englænderne anså ham for at være en hård nød at "knække", og han var den af de omvendte dobbeltspionen, som holdningsmæssigt virkede som den mest overbeviste nazist. På et tidspunkt under forhørene gjorde han arrogant M.I.5-folkene opmærksom på, at det kun var et spørgsmål om tid, hvornår forholdet var vendt om, og at de var hans fanger.

Under alle omstændigheder gik han ifølge de britiske kilder efter at være blevet vendt overordentligt helhjertet ind i arbejdet for M.I.5.

Teksterne til de meddelelserne Tate afsendte, og som er kendt idag, understreger i høj grad, at han hurtigt anlagde en meget personlig stil, der grænsede til fræk fandenivoldskhed, og som ikke kunne være blevet vedligeholdt, hvis han blot havde fået tekster stukket ud. Selv var han ophavsmand til flere af de overraskende meddelelser, som han sendte tyskerne, og som i de mest kritiske situationer gjorde, at tyskerne fortsat havde fuld tillid til agent nr. 3725 i Storbritannien.

TYSK INVASION

Tyskerne måtte som bekendt opgive invasion på de britiske øer. Der var naturligvis flere årsager til dette, men det spillede ind, at de tyske spioner i Storbritannien – der altså var dobbeltspioner – gav udtryk for, at de var overraskede over hvor godt det britiske forsvar var udbygget til at modstå invasioner. Altså en klar deception, der virkede efter hensigten.

Abwehr var i starten mest interesseret i at få tilbage meldinger vedrørende bombningerne af

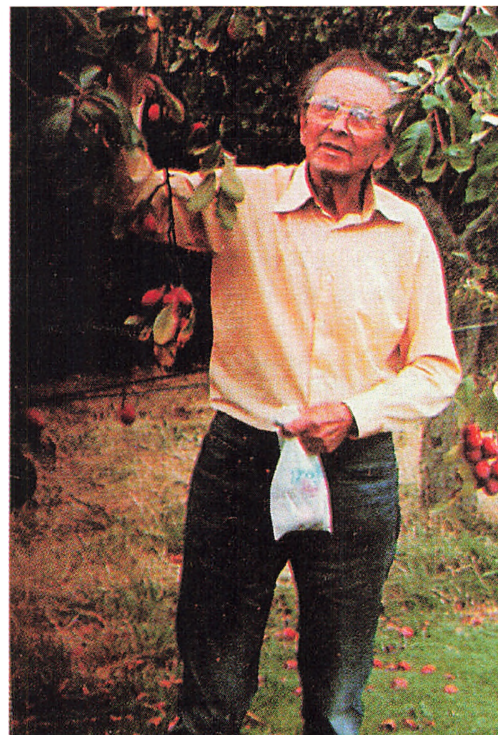
London og andre britiske byer. Dette materiale leverede Tate, og her gik han meget tæt på sandheden. I visse tilfælde kunne han så overdrive ødelæggelsernes omfang af vigtige militære mål, som i virkeligheden stort set var intakte, og derigennem lulle tyskerne ind i den opfattelse, at de var på vej til at ødelægge det britiske krigsproduktionsapparat, skønt det upåklageligt fungerede videre.

I juli 1941 blev Tate sendt til Coventry for at rapportere efter det tyske bombeangreb på byen. Ud fra observationerne sendte han en detaljeret rapport om ødelæggelserne, men understregede samtidigt, hvor lidt kaos dette havde medført i det lokale britiske samfund.

JAPANSK KONTAKT

I løbet af 1940 lod Tate Abwehr i Hamburg forstå, at han manglede penge. I første omgang beordrede Abwehr så en af de andre dobbeltspioner at udbetale Tate mindre beløb, men dette var han ikke tilfreds med og rykkede for midler i en mere og mere skarp tone, som må have overrasket folkene i Hamburg. Tyskerne arrangerede derfor, at den japanske diplomat i London,

*Wulff Schmidt fotografere
ret i England efter kri-
gen.*

Mitinyory Yosii, udbetalte Tate et større pengebe- løb under en bustur i London.

Hele denne seance blev fulgt af M.I.5s folk, der optog billeder undervejs, herunder af Yosii på vej tilbage til den japanske ambassade. Den japan- ske ambassade blev lukket i 1941 som følge af krigsudviklingen. Efter modtagelsen af en af disse pengesendelser meddelte Tate Abwehr, at de ikke ville høre fra ham de næste dage, fordi han agtede at drikke sig fuld!

I januar og maj 1941 blev det nedkastede tyske kurerer, der medbragte penge til Tate. Begge blev i øvrigt taget i forvaring af englænderne. Alt i alt skal Tate i løbet af krigen på denne måde have modtaget over 20.000 pund, som stort set gik i den britiske statskasse, og faktisk finansierede hele den del af den britiske kontraefterretnings- tjeneste, der arbejdede med dobbeltspionerne. Ikke alene blev Abwehr snydt og bedraget, men det betalte ovenikøbet selv for hele komedien!

*Churchill inspicerer
ruinerne af Coventry
Katedral.*

BEGEJSTRING

Tate havde angiveligt en lejlighed i London, men han meddelte Abwehr, at det britiske politi havde spurgt ham nærgående ud om, hvorfor han ikke gjorde militærtjeneste. Han havde dog klar- ret frisag ved at tage et job som medhjælper på en gård – senere arbejdede han som fotograf, og kunne bruge dette som forklaring på at han rej- ste rundt i landet.

Tyskeren blev stadig mere begejstrede for de oplysninger, som Tate fremskaffede. Vi ved, at Hitler ved en lejlighed over for den italienske udenrigsminister pralende fortalte, at han havde en spion siddende centralt i London, og at den- ne leverede oplysninger tre gange om dagen. Han har ganske givet tænkt på Tate, hvis virke ret hurtigt må være kommet til den tyske førers kendskab. Tate sendte i løbet af de 5 1/2 år han virkede i over 1000 radiosendinger til Hamburg, svarende til omkring 200 gennemsnitlig om året, hvilket nærmer sig daglige sendinger. Ved sending nr. 1000 sendte Tate samtidig en hilsen til den tyske fører. Det undrer derfor ikke, at de tyske myndigheder i maj 1941 over radioen gav Tate tysk statsborgerskab og derefter in absentia tildelte ham Jernkorset, som han senere også modtog i form af 1. grad. Medaljerne blev depo- neret hos hans broder, der videregav dem til ham efter krigen, stadig i den tro, at han havde været en af det slagne Tysklands fremtrædende og loy- ale spioner.

AFLEDNINGS- MANØVRE

Tate deltog – sammen med flere andre dobbelt- spioner – i en storstilet deceptionsoperation kal- det FORTITUTE, der fra de Allieredes side skulle narre tyskerne med hensyn til, hvor den uundgåelige invasion i Europa ville finde sted. Man forsøgte at få tyskerne til at tro på, at inva- sionen enten ville finde i Norge eller ved Pas de Calais. I denne forbindelse refererede Tate en række oplysninger, som han havde fået gennem den til lejligheden opfundne Mary, der var sekre- tær hos staben for den amerikanske hær, der opholdt sig i Storbritannien med henblik på invasionen.

I forbindelse med operation FORTITUDE var nevøsiteten stor hos de folk, der i M.I.5 arbejdede med dobbeltspionerne. For hvad ville der ske, når invasionen havde fundet sted, og man der ved kunne konstatere, at oplysningerne havde været forkerte. Krisen udeblev imidlertid til englændernes forbløffelse, og under alle omstændigheder troede man fortsat på Tates oplysninger også efter sommeren 1944.

V-1 ANGREB

Tate var også involveret i at narre tyskerne i forbindelse med V-1-angrebene på London. En kommission efter krigen har udtalt, at det utvivlsomt var dobbeltspionernes effektive indsats, der medførte, at man fik drejet de tyske angreb med V-1-bomberne væk fra Londons centrum og op i byens nord-østlige del. Tyskerne foretog på baggrund af agenternes tilbagemeldinger justeringer af bombernes flyveretninger, og troede stadig at de bombede Londons centrum, hvad der altså ikke var tilfældet.

Det Tate berømmes mest for i den britiske litteratur er hans vellykkede forsøg på at få tyskerne til at tage hensyn til minespæringer, der ikke eksisterede. Deceptionen betegnes af lederen af dobbeltspionarbejdet, Sir J. C. Mastermann, som den mest betydningsfulde inden for det sømilitære område under hele krigen.

For at undgå at de tyske ubåde nærmede sig de britiske kyster og indre farvande var det tanken, at udlægge en række minefelter, der især bestod af miner anbragt ret dybt i vandet, således at det blev umuligt for ubådene at operere i disse områder. Der var imidlertid ikke ressourcer til at realisere disse planer. Man valgte i stedet at lade Tate sende oplysninger til tyskerne om udviklingen af en ny minetype specielt til dette brug, og fortælle hvor disse miner var udlagt. Tate sup-

plerede oplysningerne med informationer om konkrete sænkninger eller forlis af tyske ubåde, hvis forsvinden sandsynligvis var en gåde for tyskerne. Tate vidste altså, hvad han talte om. Gennem dechifrerings af de hemmelige ENIGMA-meldinger til de tyske ubåde kunne man derefter følge, hvorledes disse blev advaret mod nærmere angivne farvandsområder, fordi de var mineret – med miner der ikke eksisterede. Dette forhold indskrænkede i meget høj grad de tyske ubådes muligheder for at operere i de britiske farvande og er et fornemt eksempel på en vel gennemført deception i militær sammenhæng.

HARRY WILLIAMSON

Alle oplysninger om dobbeltspionen Tate har næppe set dagens lys. Materiale fra de engelske og danske arkiver har hjulpet med til at fastslå Tates identitet.

Efter krigen forblev Tate som Harry Williamson i Storbritannien, hvor han levede en stille og tilbagetrukket tilværelse, hvor hans hobby var opdræt af kanariefugle. Han døde som 81-årig den 19. oktober 1992 på et hospital i Wexford og anføres som pensioneret export manager. Efter hans eget ønske blev der ikke sat nogen gravsten over ham.

LITTERATUR

Hinsley, F.H. og C.A.G. Simkins: *British Intelligence in the Second World War*, vol. 4 1990
Howard, Michael: *British Intelligence in the Second World War*, vol 5, 1990.
Masterman, J.C.: *The Double-Cross System in the War of 1939 to 1945*, 1972.

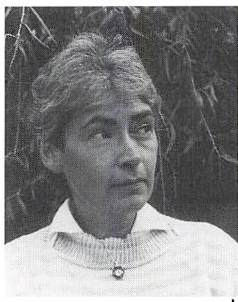
Pedersen, Erik: Ukendt dansk mesterspion forkortede den 2. verdenskrig. Artikelserie i *Familie Journalen* 1993.

Et fotografi fra invasionen på den franske kyst.

KAMPEN OM THYRE DANEBO

De to Jellingesten har i århundreder været genstand for livlig diskussion. Mange forskellige problemer har været taget op til drøftelse, men så vidt vides har ingen hidtil spurgt, hvorfor mon to danske konger efter hinanden, Gorm og Harald, gjorde så meget for at hædre Thyre, den førstes ægtefælle og den andens mor. Birgit Sawyer, lektor ved Lunds Universitet, giver et svar: Gorm den Gamle rejste aldrig nogen runesten efter dronning Thyre; det var Harald Blåtand, som lod rejse en sten i Gorms navn for at omskrive historien og på denne måde retfærdiggøre sine arvekrav.

Et problem, som optog forskerne i trediverne og fyrrerne, var, om tilnavnet *tanmarkaR but* på Gorms sten sigtede til Thyre eller til Gorm selv. Det er vel nu almindeligt accepteret, at det sigter til Thyre i hendes egenskab af «Danmarks pryde». Helt uanset de sproglige argumenter, som er fremført til støtte for denne tolkning, kan man undre sig over, hvordan man overhove-

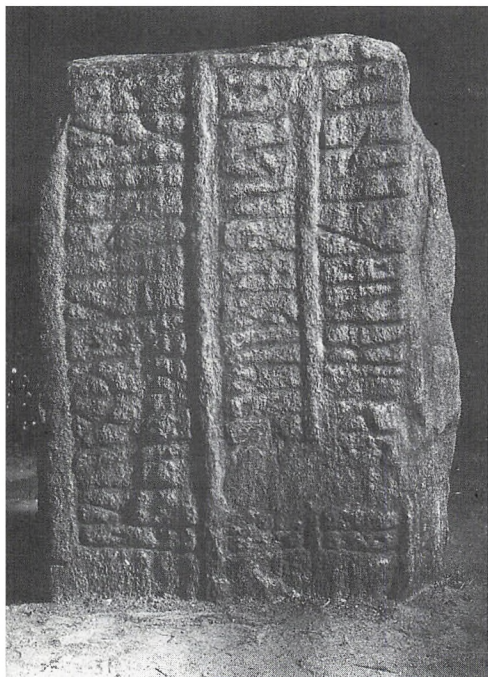
det kunne komme på den tanke, at det skulle gælde Gorm; hvis rosen ikke vedrørte Thyre, hvorfor hædredes hun så i Jelling på denne prestigefulde måde?

Spørgsmålet er berettiget, da det er meget usædvanligt, at stene rejstes efter kvinder. Af Danmarks 177 runesten fra vikingetiden er kun tolv rejst efter kvinder – de ti efter kvinder alene og to efter kvinder og mænd sammen. Det hører også til undtagelserne, at konger rejser sten; de to i Jelling samt en sten i Hedeby rejst af en kong Sven efter sin hirdmand udgør hele materialet.

USÆDVANLIGE KVINDER

Da det altså er usædvanligt, at kvinder hædres med runesten, kan vi gå ud fra, at det også drejer sig om usædvanlige kvinder. Hvem de øvrige var, skal vi vende tilbage til, men at Thyre «Danebod» var en betydningsfuld kvinde stod helt klart for middelalderlige forfattere som Saxo, Sven Aggesen og deres islandske kolleger – selv om hver især giver højst forskellige beskrivelser af hendes indsats for Danmark.

Alt taler for, at de middelalderlige historieskribere ikke har set Gorms sten, for ifølge Saxo overlever Thyre sin mand, og af Sven Aggesens skildring kan man ikke se, hvem der levede længst. Ingen af dem kender overhovedet til, at

Gorm skulle have rejst en sten efter Thyre, men derimod taler begge om, at Harald ønskede at hædre sin mor (ikke sine forældre) med en stor sten, et foretagende som ifølge Sven Aggesen måtte afbrydes på grund af et oprør mod Harald, og som ifølge Saxo var den direkte årsag til dette oprør.

Traditionen har tydeligvis bevaret erindringen om en sten efter Thyre, som aldrig blev rejst, og om hendes hædrende tilnavn, hvis egentlige betydning dog gik i glemme. Både Sven og Jomsvikingsagaens forfatter gengiver hendes tilnavn med «Danmarks pryde», Decus Datie resp. Danmarkar bot, men medens Sven forklarer tilnavnet med, at hun reddede det danske kongerige fra at blive erobret af den tyske kejser, lader Jomsvikingsagaen hende redde danskerne fra hungersnød.

Gorms Sten og Haralds sten (nr. 41 henb. 42 i "Danmarks Runeindskrifter") På Gorms sten (den lille) anvendes bl.a. konsekvent skilletegn mellem ordene i modsætning til Haralds sten (den store). Spørgsmålet er, om indskriften på Gorms sten er senere end den på Haralds? Foto: Nationalmuseet

DANEVÆLDETS HOVED?

Ifølge Saxo, som kalder hende «Danevældets hoved», Danicae maiestatis caput, har hun beskyttet den danske sydgrænse ved at bygge Danevirke. En ældre kildekritisk forskning har affærdiget disse sene versioner som frie fantasier, men man kan næppe forsvare at lade Thyre forsvinde ud af historien. Lad os derfor indtil videre lade de middelalderlige beretninger stå hen og angribe problemet fra en anden side.

Hvis kun «usædvanlige» kvinder hædredes med runesten, hvem var da de øvrige kvinder? De synes alle at tilhøre samfundets allerhøjeste lag; således var for eksempel Asbod en «landbestyrer»s hustru, Thorgun var gift med en «bryde», og Viborg var mor til en fremtrædende høvding i Bække. En vis Thyre har lige som Thyre Danebod fået to, måske endda tre, sten rejst efter sig, hvilket understreger hendes store betydning og høje stilling:

Selv om denne kvindes navn også er Thyre, og hendes sten tilhører samme periode som Jellingestenene, anses hun i kildeværket «Danmarks Runeindskrifter» ikke for identisk med Thyre «Danebod». Men hvem var hun så? Kan man – i en tid, hvor kvinder så yderst sjældent hædres med egne mindesmærker – overhovedet forestille sig, at der i Jylland samtidig fandtes to kvinder ved navn Thyre, som hver især har fået rejst to, den ene måske endda tre, runesten efter sig, en ære, som ikke er overgået en eneste mandsperson?

Lad os se på de argumenter, der er anført mod den tanke, at det drejer sig om samme kvinde:

1. I værket «Danmarks Runeindskrifter» står, at «da ydermere Thyre har været et af datidens almindeligste navne, må identifikationen af Bække-Læborg-stenenes Thyre med Gorms kone anses for ganske usikker». Da vores eneste hjemlige kilde til vikingetidens personnavne netop er runeindskrifterne, står vi her over for en cirkelslutning. Og selv om dette navn skulle have været så almindeligt dengang, så taler det jo snarere for, at det drejer sig om den samme Thyre; ellers havde en yderligere præcisering været nødvendig, særlig da Bække og

Læborg ligger så nær ved Jelling.

2. I både Bække og Horne tales om Thyres høj, men ifølge en nyere fremstilling af runeners historie skulle dronning Thyre aldrig have haft sin egen høj, men begravedes sammen med kong Gorm i den høj, han selv havde påbegyndt. Som vi nu ved, holder denne antagelse ikke stik; Thyre er ikke begravet sammen med Gorm. Spørgsmålet er, hvor hun egentlig ligger begravet.

3. Medens Læborg-Bække-Horne-stenene tidligere blev bedømt som «før-Jelling», er synspunktet blevet revurderet til fordel for en opfattelse af, at de må være senere end Gorms sten og højst samtidige med Haralds. For det første taler det oprindelige h i hrafn sammen med trepunktsskilletegnet på Læborg-stenen, medens på den anden side Horne-stenens «konturordning» af runebåndet taler for en datering omkring år 1000.

DATERINGS PROBLEMER

Hvorfor denne sene datering skulle tale imod identifikationen af Thyre med Thyre Danebod fortaber sig dog i det dunkle: vi kan jo ikke forudsætte, at sten rejstes straks efter de pårørendes død. Således må for eksempel Haralds sten være rejst ret længe efter at forældrene døde. Man må også spørge, hvorfor alle Ravnunges sten skal henføres til samme tidspunkt; vi kan jo ikke forudsætte, at han har ladet alle sine sten rejse samtidigt. Hvis vore dateringskriterier er nogenlunde pålidelige, peger de på, at Ravnunges-tue kan have ladet sine sten rejse på forskellige tidspunkter.

Hvad der udmærker så megen runestensforskning, ikke mindst debatten om «tanmarkaRbot» og hvem det sigtede til, er manglen på diskussion af, hvorfor man overhovedet rejste runesten, og hvorfor denne skik oplevede en blomstringstid i en relativt kortvarig periode fra midten af 900-tallet til henimod 1100.

En systematisk gennemgang og analyse af hele det skandinaviske runestensmateriale fra denne blomstringstid viser, at runesten ikke bare var

mindesmærker for de døde. Til forskel fra middelalderlige gravskrifter, der kun nævner de afdøde, oplyser vikingetidens indskrifter altid i første række navnet på runestensrejsjerne.

MONUMENTER OVER REJSER

Fremhævelsen af dem peger på, at runestenene i lige så høj grad er monumenter over rejserne selv som over de afdøde. At rejse runesten var et prestigefuldt forehavende, som kastede glans over såvel rejser som afdød. Det faktum, at stenrejsjerne så nøje angiver deres relation til de afdøde, indebærer videre, at det har været væsentligt at fremhæve netop dette forhold.

Meget tyder da også på, at vikingetidens stenrejsere i hele Skandinavien er personer, der gør krav på de afdødes efterladenskaber, såsom arv (på egne eller umyndiges vegne), dispositioneret (over ejendom som den afdøde hidtil havde forvaltet) eller andel (af noget som stenrejsere og afdød havde ejet i fællesskab). Det er vigtigt at understrege, at ordet 'efterladenskaber' skal opfattes i sin videste betydning som omfattende – foruden jord og løsøre – rettigheder, forpligtelser, forbindelser og eventuel magtposition, som den afdøde havde haft.

Laborg-stenen (nr. 26 i "Danmarks Runeindskrifter"). Bemærk torskammeren: "Tue, Ravns ætling, huggede disse runer efter Thyre, sin dronning". Foto: Nationalmuseet

Rejste sten afspejler med andre ord rejste krav, der grundedes på arten af relation mellem stenrejsere og afdød.

Hvilke krav rejste Gorm og Harald efter Thyre? Et forslag er, at det drejede sig om en meget vigtig arv, som Gorm i egenskab af hendes ægtefælle og dermed formynder for deres fælles søn gjorde krav på på sønnens vegne, og som Harald efter faderens død selv gjorde krav på. Hvis Ravnunge-Tue har rejst sine sten efter den samme Thyre, hvilke krav har han så dermed villet rejse?

Ifølge "Danmarks Runeindskrifter" rejste han, som underordnet, sten efter sin «dronning» i betydningen «sin herres hustru», men denne tolkning må man sætte et spørgsmålstegn ved: hvorfor skulle en underordnet rejse to, sandsynligvis tre, runesten efter sin overordnede hustru? – Hvem var drottin selv; hvorfor nævnes han ikke ved navn?

Det er mere sandsynligt, at «dronning» helt enkelt betegner en høvdinges ægtefælle, det vil sige, at Ravnunge-Tue har hædret Thyre i sin egenskab af hendes ægtemand (lige som Asser hædrede sin hustru/«dronning» Asbod) og dermed har gjort krav på at forvalte arven efter hende.

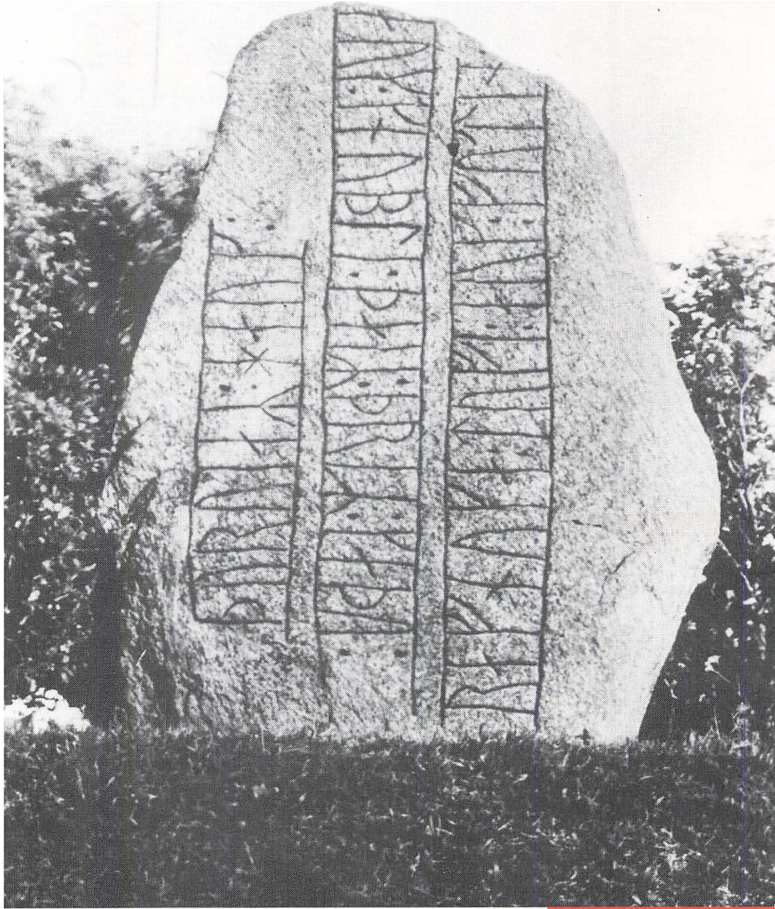
KAMP OM KONGEMAGTEN

Situationen kan have været som følger: i første halvdel af 900-tallet foregår der en kamp om kongemagten mellem Ravn og Gorm. I denne kamp får den overhånd, som også behersker området øst for Store Bælt, «Danmark». Thyres tilnavn **tanmarkaR** but viser hendes oprindelse et eller andet sted i disse områder, og hvis vi forestiller os, at hun var arving til vigtige besiddelser her, var hun en særdeles attraktiv ægteskabspartner.

Hvis hun har været gift med både Gorm og Ravnunge-Tue, får det store antal monumenter efter hende sin naturlige forklaring, nemlig som et udslag af den politiske tvekamp. Da vi nu takket være de seneste udgravningsresultater fra

Jelling ved, at den søndre høj manglede gravkammer, at den nordre høj kun indeholdt

5 SPØRGSMÅL

Bække-stenen (nr. 29 i "Danmarks Runeindskrifter"): "Tur, Ravens ætling, og Funden og Gnyble, de tre gjorde Thyres høj". Foto: Nationalmuseet

Gorms jordiske rester, og at kun Gorm blev flyttet over i Haralds kirke, kan vi ikke længere gå ud fra, at Thyre blev begravet i Jelling.

Det kan i stedet have været Ravn-slægten, som begravede hende, hvilket gjorde det dobbelt vigtigt for hendes søn Harald at dokumentere sin egenskab af hendes søn – og arving – på den store Jellingesten. Lod han måske den søndre – og tomme – høj i Jelling bygge for at skjule det faktum, at Thyre begravedes af en helt anden slægt?

At denne slægt har været mægtig, fremgår ikke blot af Ravnunge-Tues mange runesten, men også af slægtens øvrige monumenter i Bække, som minder om monumenterne i Jelling. Det er en lighed, der antyder en konkurrencesituation mellem de to forskellige slægter.

Men selv om dette forslag skulle kunne forklare de mange sten efter Thyre, står mange spørgsmål tilbage:

1. Vi ved, hvor Haralds sten oprindeligt er rejst – men hvor stod Gorm-stenen oprindeligt?
2. Hvis – og det taler alt for – Harald var ansvarlig for begge højene, hvad udgjorde så Gorms monument over Thyre? Ordet «kuml» i Gorm-indskriften står i flertal, så det må sigte til noget mere end selve runestenen.
3. Hvorfor rejste Gorm sten efter Thyre? I en periode, hvor hustruer meget sjældent hædres med egne sten, kan vi gå ud fra, at anledningen har været ægtefællens behov for at offentliggøre forbindelsen på grund af den sociale og/eller politiske betydning. Ovenfor er det foreslået, at Gorm ville markere sin ret til at forvalte arven efter Thyre, men hvorfor skulle han som Danmarks konge behøve det? Gjorde nogen ham rangen stridig?
4. Hvorfor henviser Harald ikke til sin far som **kunukR**, en titel som Gorm selv anvender i sin indskrift? Kan det tænkes, at Gorm aldrig i levende live tituleredes **kunukR**?
5. Hvorfor har Gorm-indskriften eksempler på yngre træk, såsom konsekvent anvendelse af skilletegn, end Haralds indskrift?

ET EKSPERIMENT

I et forsøg på at besvare disse spørgsmål beder jeg læseren følge med på et tankeeksperiment, som i nogen grad har fjernet sig fra «moderne kildekritisk metode». Jeg vil nemlig forsøge at forstå, hvad der kan ligge bag senere traditioner om Gorm, Harald og Thyre. Naturligvis var både Saxos og Sven Aggesens versioner børn af deres tid, farvede af samtidens konflikter, forvrængede og fejlagtige, med lad os alligevel se på hvilke træk, der går igen hos dem begge.

Foruden at ingen lader Gorm overleve Thyre, som Gorm-stenen jo angiver, er Gorm hos begge en skyggefigur og Thyre den politisk aktive, en kvinde, som ifølge Sven Aggesen overlister den tyske kejser og ifølge Saxo sin egen ægtefælle Gorm. Ifølge både Sven og Saxo udbryder der oprør mod Harald, når han vil hædre sin

mor med en sten, selv om kun Saxo angiver selve stenrejseriet som den direkte årsag til oprøret.

Hvad der sluttelig fortjener opmærksomhed er, at Harald ifølge Saxo opgiver sine forsøg på at rejse en sten over moderen.

Lad os nu gå længere og spørge, hvad der kan ligge bag Saxos oplysning om, at Thyre for at modtage Gorms frieri satte som betingelse, at hun fik Danmark i morgengave. Hvad vi end forstår ved «Danmark» er dette en så urimelig betingelse, at det må være åbenbart, at Saxo har misforstået, hvad han har hørt eller læst.

Det er dog sandsynligt, at traditionen kan have bevaret erindringen om en betingelse for ægteskabet, men at denne betingelse har været, at Thyre medførte «Danmark» som medgift til gengæld for visse forpligtelser fra Gorms side, altså en politisk alliance bekræftet gennem et giftemål.

De træk, som jeg foreslår, at vi fæster opmærksomheden ved, er følgende: Thyre kommer fra grænseområdet øst for Store Bælt, hendes tilnavn er kendt og bevaret af traditionen. Lige så kendt er det, at hun overlevede Gorm, som på en eller anden måde er blevet «overlistet», og at Harald har villet hædre hendes minde med en sten, et forehavende, som ifølge Saxo fører til oprør mod ham, hvorved stenen bliver liggende – og derfor ikke er kendt gennem hele middelalderen.

ET MULIGT SCENARIUM

Med disse forudsætninger bliver følgende scenarium muligt:

Gorm – en relativt ny mand i kampen om det danske rige – gifter sig med Thyre fra «Danmark» – en politisk alliance. Gorm møder konkurrence om magten først og fremmest fra Ravn-slægten, der har sæde i Bække. Efter Gorms død gifter Thyre sig med Tue, Ravns ætling.

I Jelling, et sted valgt strategisk nær Bække, begraver Harald sin far på hedensk vis og bygger en høj oven på en bronzealderhøj. Da Thyre siden dør, opstår der en strid om arven efter hende (alliance med en mægtig høvdingeslægt i

Horne-stenen (nr. 34 i "Danmarks Runeindskrifter"): Tue, (Ravns) ætling, gjorde (Thyres eller denne?) høj". I den hidtidige forskning har det været hævdet, at Horne-stenen ikke er rejst efter Thyre. Men det kan ikke anses for udelukket. Foto: Nationalmuseet Birgit Sawyer

«Danmark» og eventuelt jordegods). Ravnunge-Tue begraver Thyre og markerer dette med runesten og, efter hans egne oplysninger, en gravhøj. For at skjule det faktum, at Thyre begravnes et andet sted, og for at «redde sin mødrene arv» lader Harald bygge en tom høj til sin mors minde.

Magtkampen kommer ind i en ny fase, da Harald antager kristendommen, og monumenterne i Jelling forbindes nu med den nye religion. Mellem gravhøjene bygger Harald en kirke, hvortil han overflytter sin fars jordiske rester, og præcis midt mellem højene placerer han sin pragtfulde runesten. De påstande, han her fremfører, turde have vakt stærk modstand, og for yderligere at hævde sine krav på magten og befæste sin stilling som **kunukR** og legitim arving efter Gorm og Thyre lader han rejse en sten i Gorms navn.

Det er nemlig vigtigt for ham at fremhæve, at 1) Thyre faktisk havde været Gorms hustru; 2) Thyre havde været «Danmarks bod», det vil sige i sit bo medførte magt over grænseområdet; 3) allerede faderen havde været **kunukR**; 4) faderen, og ikke han selv, havde været ansvarlig for visse mindesmærker i Jelling, de hedenske, medens Harald havde ansvaret for kirken og sin egen kristne runesten.

— Og dette er præcis, hvad der står at læse i Gorm-indskriften!

FORSØG PÅ HISTORIEFORVANSKNING

Da Harald forsøgte at rejse denne sten, hvilket var ensbetydende med at forvanske historien, vakte det en voldsom reaktion, og der udbrød et oprør, som førte til hans fald. Da sønnen Sven, som havde sluttet sig til hans modstandere, går af med sejren, opgiver han Jelling og flytter rigets tyngdepunkt mod øst (til «Danmark»!), hvor Roskilde og Lund bliver nye centre. «Jellingedynastiet» havde således kun meget kortvarigt sit hjemsted i Jelling.

KILDER:

Danmarks Runeindskrifter; Moltke: Runerne i Danmark og deres oprindelse (1976)

TRYLLEHAVEN

TIVOLI

Midt på sommeren, den 13. juli 1843, kunne redaktør Claudius Rosenhoff i bladet *Den Frisindede* meddele sine læsere, at når man gik ud af København forbi Kirsebærgangen mod Vesterport faldt ens blik straks på det vordende Tivoli. Man ville opdage, at der blafrede krands og flag på stængerne, ja, "Bygningerne voxte op, som i Tusinde og en Nat". Der blev holdt rejsegilde i Tivoli.

Nu var det projekt, som journalisten Georg Johan Bernhard Carstensen og den unge arkitekt Harald Conrad Stilling havde arbejdet sammen på i over et år, ved at tage konkret form. Der lå en lang og besværlig procedure forud, forhandlinger med kancelliet, Københavns fæstningstjeneste osv. for at realisere ideen om at placere en forlystelseshave nær byen. Et sted hvor byens

indbyggere og turisterne kunne nyde tilværelsen mere sig, spise, drikke, sejle, handle, lytte til sang og musik og promenerere. Samtidig skulle kravet om en rimelig indbringende forretning helst opfyldes, foreløbig for en 5-års periode.

JOURNALISTEN OG ARKITEKTEN

Københavnerne var på det tidspunkt ikke ukendt med Carstensen, der havde arrangeret folkefester med musik, gøgl og fyrværkeri i

Rosenborg Slotshave, i den Classenske Have på Østerbro og koncertarrangementer med den talentfulde unge musiker H.C. Lumbyes orkester i Ridehuset ved Christiansborg Slot. Der havde været både talt og skrevet om disse begivenheder i pressen, og "Corsaren" havde flere gange langet ud efter denne form for populisme. Det havde dog ikke taget modet fra manden, der allerede havde rejst vidt omkring i den store verden uden for den københavnske andedam og havde tilbragt sin tidlige barndom i Algeriet, hvor hans far gjorde tjeneste som dansk general-konsul.

Arkitekten, H.C. Stilling, født i Hørsholm i 1815, var derimod et helt ukendt og ubeskrevet blad. Hans far Conrad Heinrich Stilling, som døde i 1824, havde haft et betroet job som mundskænk og kældermester hos den daværende kronprins Christian (8.) Frederik. Stilling aflagde svendeprøve som murersvend i 1833 og blev optaget på Kunstakademiets arkitektskole i 1836 hos professor G.F. Hetsch, hos hvem han fik job som assistent. I 1840 havde han opnået to sølvmedaljer, og i 1841 modtog han Akademiets æresmedalje for et projekt til en badeanstalt; i september 1843 vandt han den lille guldmedalje. Det var en ung talentfuld arkitekt, der var på vej, som Carstensen henvendte sig til med sit Tivoli-projekt, men Stilling havde endnu aldrig forestået et realiseret byggeprojekt.

AKTIESELSKABET

Et var det dog at få gode ideer og besidde kreativitet og tæft i underholdningsbranchen, noget andet at lancere et stort projekt og realisere det.

Ida Haugsted udgav i 1993 bogen "Tryllehaven Tivoli. Arkitekten H.C. Stillings bygninger og den ældste have". Bogen fortalte historien om den ret ukendte H.C. Stilling, der havde stor betydning for Tivolis arkitektoniske udformning, men som kom til at stå i skyggen af Carstensen. Siden Saxo har bedt Ida Haugsted fortælle om H.C. Stillings indsats.

Ida Haugsted

H.C. Stilling tegnet af J. W. Gertner, 1846.

Det krævede diplomati, menneskekundskab og samarbejde for at få andre – uden samme ideer – til at forstå sagen og skyde penge i. Det lykkedes for Carstensen, der fik medvind hos de indflydelsesrige “nye” borgere, der bestemte byens udvikling og fremtid med kommunalreformen af 1840. Carstensen kunne aldrig have gennemført forslaget uden erhvervslivets positive og direkte medvirken. Selv havde han ingen penge, men det havde de driftige fabrikanter, industrifolk og velhavende håndværksmestre, der turde satse noget.

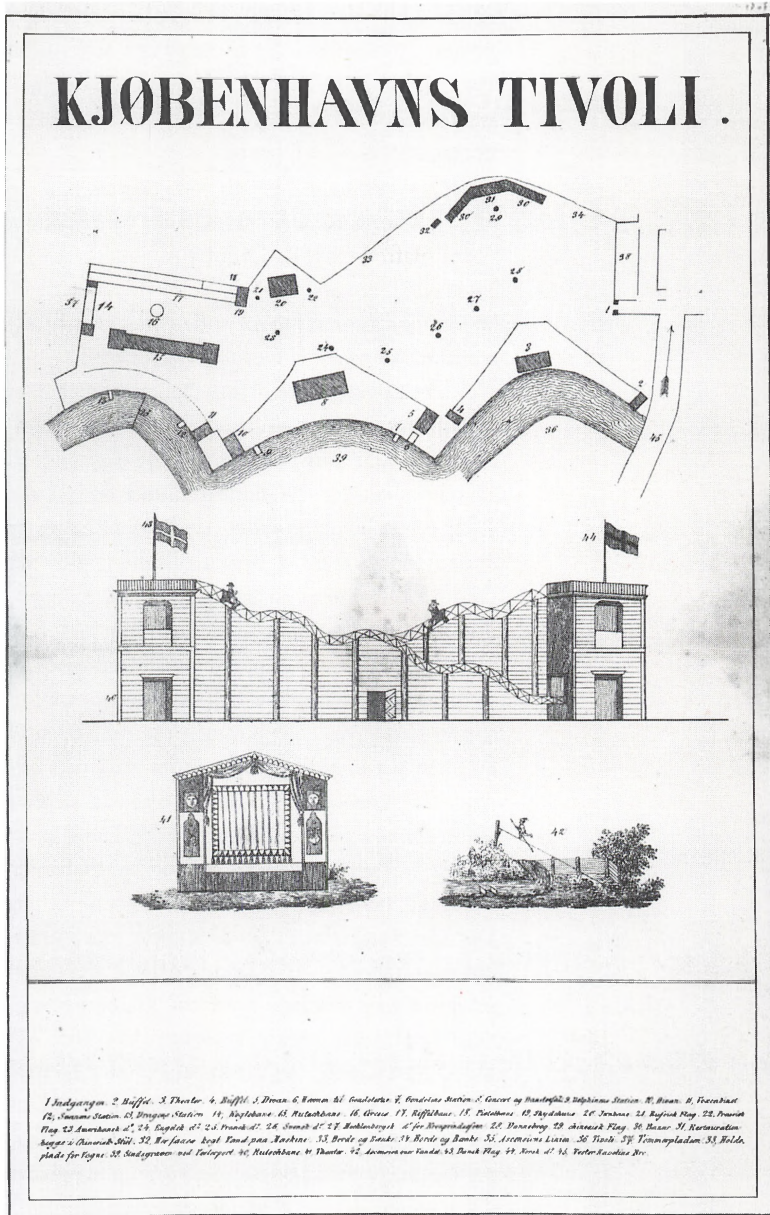
Carstensen udsendte et trykt program den 25. maj 1843, hvor han indbød til aktietegning for *Kjøbenhavns Sommer-Tivoli og Vauxhall*. I tryksagen stod også ordlyden af Christian 8.s privilegium af 7. april 1842, og formålet med etableringen var var klart i sit budskab: “at forskaffe Publicum en billig, beqvem og behagelige Forlystelse og at aabne en Erhvervs-Kilde for Handlende og Industridrivende”.

Tivolis stiftende generalforsamling, hvor der blev valgt en bestyrelse, fandt sted den 8. juni 1843 i Industriforeningens lokaler, Østergade 63, og nu kunne byggeriet begynde. Det skete i en vis fart, for det var meningen at Tivoli skulle åbne samme sommer. Det lykkedes med lodder og trisser efter flere forsinkelser og komplikationer, og den nye høje gitterport slog portene op på vid gab tirsdag den 15. august kl. 16. Haven

blev anlagt på 9 tønder land, der strakte sig langs stadsgraven og Dronningens Enghave mellem Kalvebod Strand og Alléen på Vesterbro.

Det var et stort projekt, der den dag i dag kunne få en initiativtager til at blegne og sove dårligt om natten. Sommertivoliet skulle bestå af paviljoner opført af lette materialer, derfor ville størstedelen af arbejdet blive udbudt til tømrermestre, snedkere, malere, smede og tapetmagere. Der ville kunne påregnes store leverancer af tømmer, brædder, søm, lærred, tag- og betræk-

Den ældste kendte Tivoliplan tegnet og udgivet af M. Sørensen i 1843.

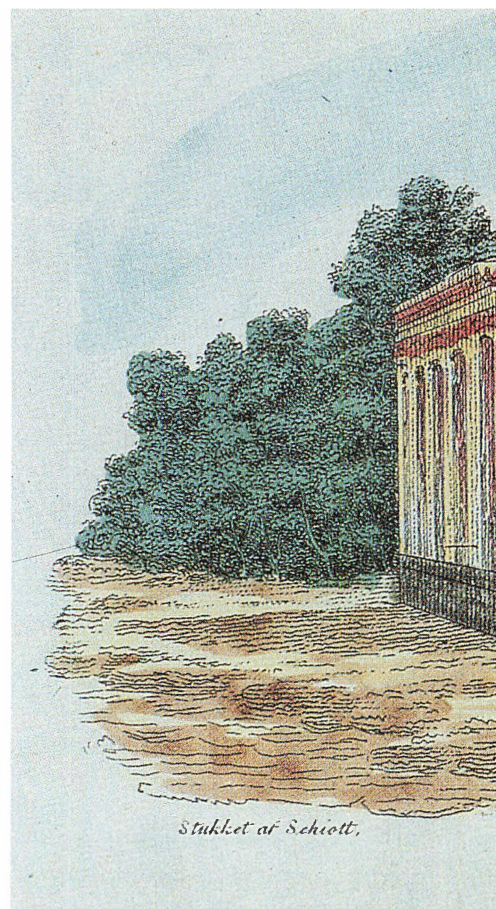
1 Indgangens 2 Højtet 3 Theater 4 Højtet 5 Døren 6 Næsten 7 Gæsternes 8 Gæsternes 9 Gæsternes 10 Gæsternes 11 Gæsternes 12 Gæsternes 13 Gæsternes 14 Gæsternes 15 Gæsternes 16 Gæsternes 17 Gæsternes 18 Gæsternes 19 Gæsternes 20 Gæsternes 21 Gæsternes 22 Gæsternes 23 Gæsternes 24 Gæsternes 25 Gæsternes 26 Gæsternes 27 Gæsternes 28 Gæsternes 29 Gæsternes 30 Gæsternes 31 Gæsternes 32 Gæsternes 33 Gæsternes 34 Gæsternes 35 Gæsternes 36 Gæsternes 37 Gæsternes 38 Gæsternes 39 Gæsternes 40 Gæsternes 41 Gæsternes 42 Gæsternes 43 Gæsternes 44 Gæsternes 45 Gæsternes 46 Gæsternes 47 Gæsternes 48 Gæsternes 49 Gæsternes 50 Gæsternes 51 Gæsternes 52 Gæsternes 53 Gæsternes 54 Gæsternes 55 Gæsternes 56 Gæsternes 57 Gæsternes 58 Gæsternes 59 Gæsternes

Tegnet af M. Sørensen

papir, sirtser og lignende. Det nye sted var attraktivt og ville give arbejde for murermestre, blikkenslagere, glarmestre, forgyldere, possementmagere, gartnere og andre håndværkere. Budgettet, Carstensen fremlagde for aktionærerne, var ikke knebent. Han satsede på ikke mindre end 100.000 besøgende i den korte sommersæson i en by på 68.000 indbyggere og regnede med indtægter ved bortforpagtning af pavilloner og forlystelser, intréindtægter og billetter. Beregningerne slog langt fra fejl, tværtimod. På åbningsdagen var der 3615 gæster, og da første sæson sluttede, havde Tivoli haft 175.000 gæster. På Tivolis 1-års fødselsdag i 1844 kom der over 20.000 fødselsdagsbesøgende, der ifølge *Den Frisindede* havde megen møjle med at komme ind gennem porten.

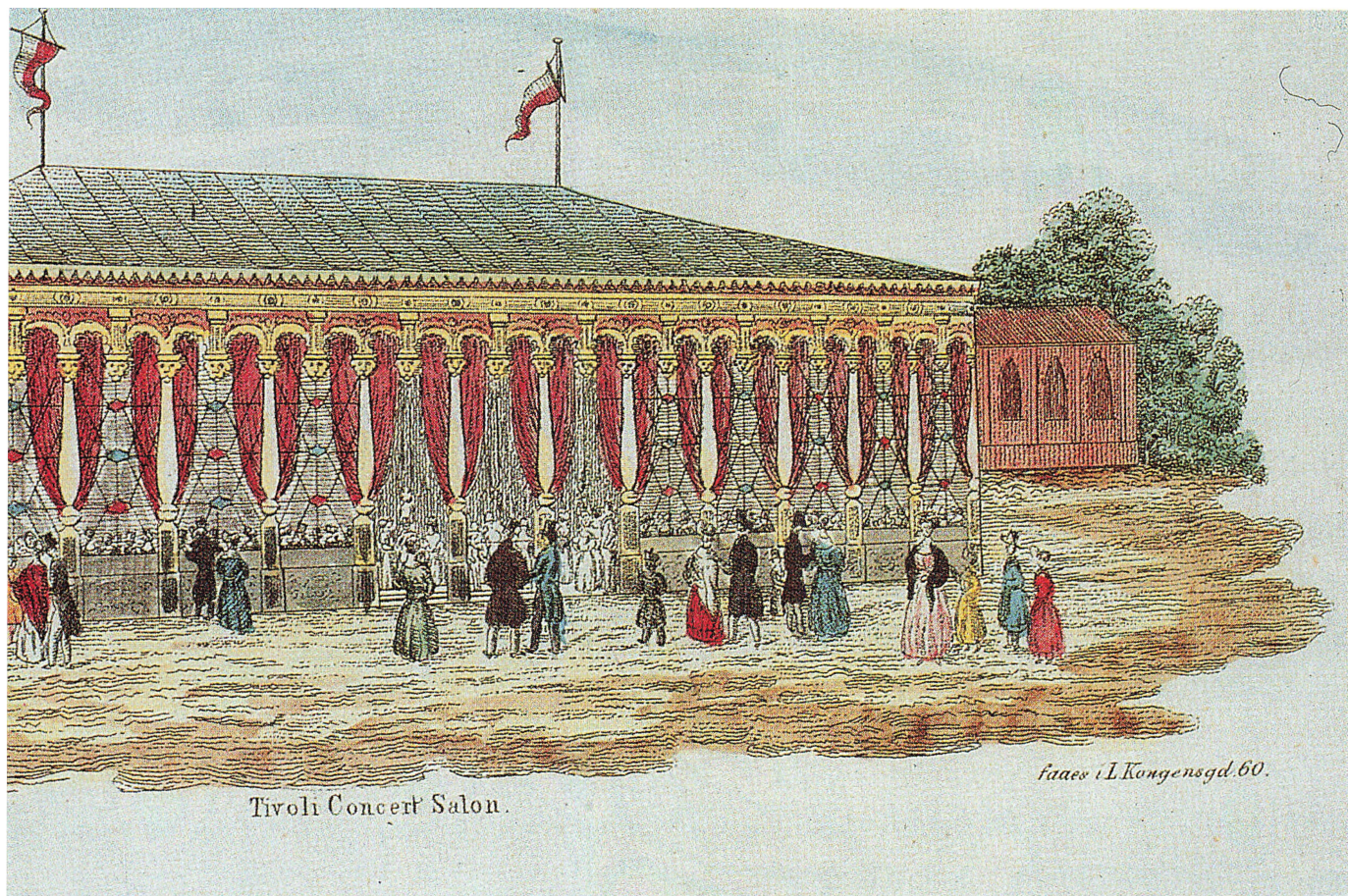
DEN ARKITEKTONISKE RAMME

Et var økonomien, noget andet var den arkitektoniske ramme. Den skulle være perfekt – og blev det. Byens øvrige forlystelsessteder var et rodsammen af telte, skure og utjekkede næringsdrivende, der om sommeren slog sig ned på Dyrehavsbakken, i Charlottenlund og på det ydre Frederiksberg. Dog havde den farverige chokoladefabrikant Christian Kehlet, der var vært i “Caffehuset” i søjlepalæet på Kongens Nytorv, forpagtet Alleenberg, som han var i fuld gang med at genetablere. Kehlet fik designet en ny plan og lod smukke træpavilloner opføre til teater, panorama, tedrikning m.m., designet af en ukendt arkitekt. Måske var det Stilling. *Politivennen* skrev således i juni 1843, at Kehlets etablissement gjorde “ethvert andet Tivoli overflødig”. Stedet var smykket med spadserestier, anlægget var smukt og hans priser var billige. Det blev bekræftet i *Den Frisindede*, der i oktober fremhævede, at Alleenberg var det mest smagfulde og elegante beværtningssted i omegnen, ja det var endda at foretrække for “det pragtfulde Tivoli, hvor uskjønne Boder kontrasterer med Pragtbygninger”. Nu skal det i parentes bemærkes, at Tivoli slet ikke var bygget færdig i første sæson, der manglede stadig over halvdelen af det, der var planlagt, og haven blev først anlagt og indrettet i løbet af vinteren 1844.

I dag eksisterer Tivoli på samme sted, og den oprindelig plan er til en vis grad den samme som dengang, men de pavilloner, som blev opført dengang, er alle forsvundet. Nogle brændte, bl.a. Ø-pavillonen i 1848 og Bazaren i 1862, adskillige forsvandt i 1880'erne, da det meste af voldgraven blev opfyldt, og de sidste pavilloner blev revet ned i begyndelsen af 1900. På det tidspunkt var haven udvidet og fornyet flere gange. Tilbage er ideen om Tivoli, og der ekisterer stadig karruseller, rutschebane, både, Divaner, koncertsal, musiktribuner, små beværtnings og konditorier, som i gamle dage. Dengang stod kunstfyrværker Gaetano Amici fra Frascati for de strålende fyrværkerier, først opsendt fra et tårnlignende “Castel Divavolo” uden på Enghaven. Da den første banegård blev anlagt i 1846, flyttede Amici ind i Tivolis egen Fyrværkerigård ved broen.

Der brændes stadig fyrværkerier, der vises blomsterflor, og der er springvand, pantomimer

Tivoli Concert Salon.

faaes i L. Kongensgd. 60.

og et alsidigt musikliv. Alligevel er haven helt anderledes end den, Stilling skabte. Der er stadig småpavilloner, men de mange store bygninger fylder godt op, f.eks. Konditoriet (1883), Det kinesiske Tårn (1900), Nimb (1909), Glassalen, der blev genopført af PH i 1946 og Koncertsalen (1954). I det stillingske anlæg var der lys og luft, de lette klassicistiske pavillonerne lå grupperet i små maleriske grupper på tre. Nogle vendte ud mod Promenaden og plænerne, andre skjulte sig i havens hjørner bag træer og buske. Træerne var store, de måtte ikke fældes, fordi området tilhørte forsvaret med strenge regulativer. Også derfor, måtte der ikke bygges i grundmur, kun en skydemur måtte opføres til riffel- og pistolbanen.

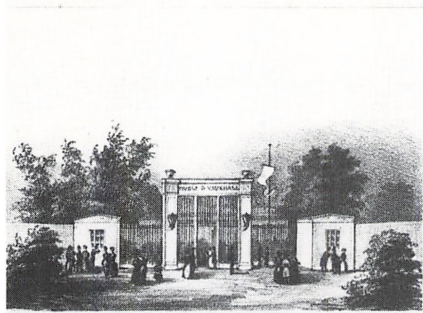
FORLYSTELSESKOLONIEN

Aftenbladet skrev den 16. august i anledning af Tivolis åbning dagen før, at det var en køben-

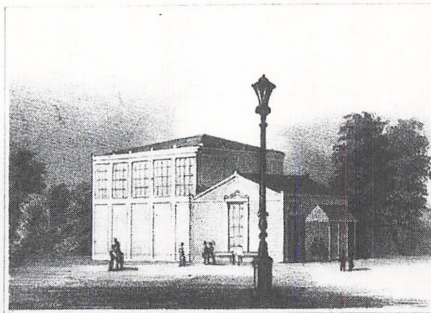
havnerbegivenhed af format, noget lignende havde man ikke set før. Det syn, der mødte folk, når de gik ud gennem Vesterport, var ganske forunderligt og overraskede. En talrig folkemængde var strømmet gennem den smukke gitterportal med skiltet: "Tivoli & Vauxhall". Inden for så man pludselig se en hel lille forlystelseskoloni bygget på to måneder. På det store terræn, hvor der ikke var andet end græs og træer, hævede der sig nu flere "omfangsrige og elegante Bygninger og Anlæg", som var skabt ved mange og betydelige kræfters samvirke. Men de to personer, der først og fremmest havde æren for "dette yderst smagfulde og interessante Værk", var Carstensen, der havde fået ideen, og arkitekten H.C. Stilling, der "har forestaaet og ledet Udførelsen". Hovedstaden havde alt for længe savnet et sådant sted for "uskyldig Moro og Adspredelse". Det nye Tivoli overgik langt lignende indretninger i europæiske hovedstæder.

Maleren, professor C.W. Eckersberg, der havde

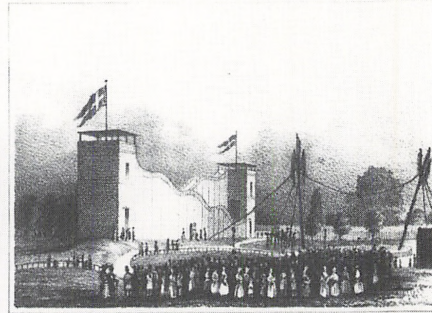
Tivolis første koncertsal.
Stukket af Søren Schiøtt,
1845.

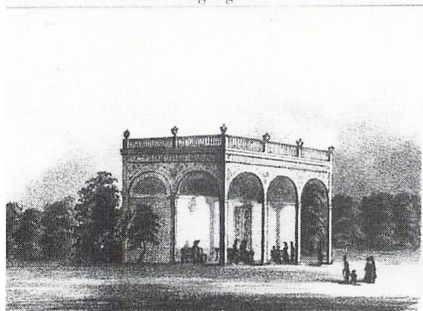
Indgangen.

Billardet og Skydeluset.

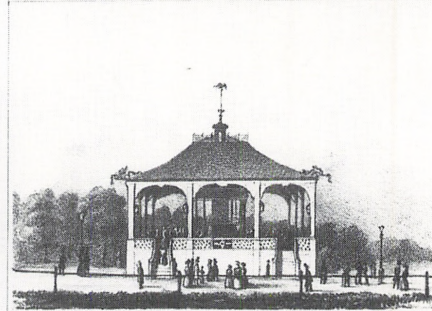
Rutschbanen.

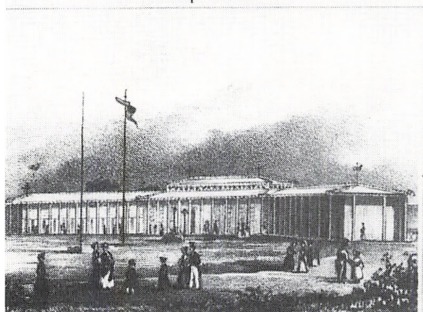
Theatervillan.

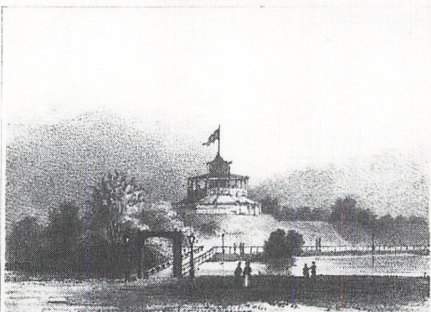
Concertsalen.

Carousselbanen.

Bazaren.

Øen.

Støtten og Valiererne.

12 litografier udført af E. Bærentzen & Co. med Stillings plan og propekter blev udgivet i "Tivoli ved Kjøbenhavn – de Copenhague étable en 1843"

Stilling som elev i modelskolen, spadserede med sine børn Julie og Betty ud i det nye Tivoli den 16. august kl. 8 om morgenen. Han skrev i sin dagbog, at de så sandelig var blevet glædelig overraskede ved at se "det smagfulde Anlæg af det Heele, de smukke Pavilloner, Theater, Bazar, og Concertsal, Jernbanen og Rutschbanen, Gondoler, Alt meget smukt belyst af Lamper". Vejret havde desuden været overordentligt skønt, og der havde været en masse mennesker. Professoren var fascineret og besøgte haven flere gange i de næste uger.

Den 17. august 1843 sluttede *Den Frisindede* sig til den almindelige lovprisning: "Tivoli er nu, som bekendt, aabent hver Dag fra Kl. 6 Morgen

til Kl. 11 1/2 Aften". Pressen var forbløffet over, at der på så utrolig kort tid overhovedet havde været muligt at præstere så meget på en gang og savnede intet i elegance, smag og bekvemmelighed. De ufuldkommenheder, der trods alt var, mente man efterhånden ville blive afhjulpet, da det var helt naturligt, at et sådant etablissement ville "støde paa mange Spidser og Hjørner i vor meget kantede Tid".

BESØGSTAL

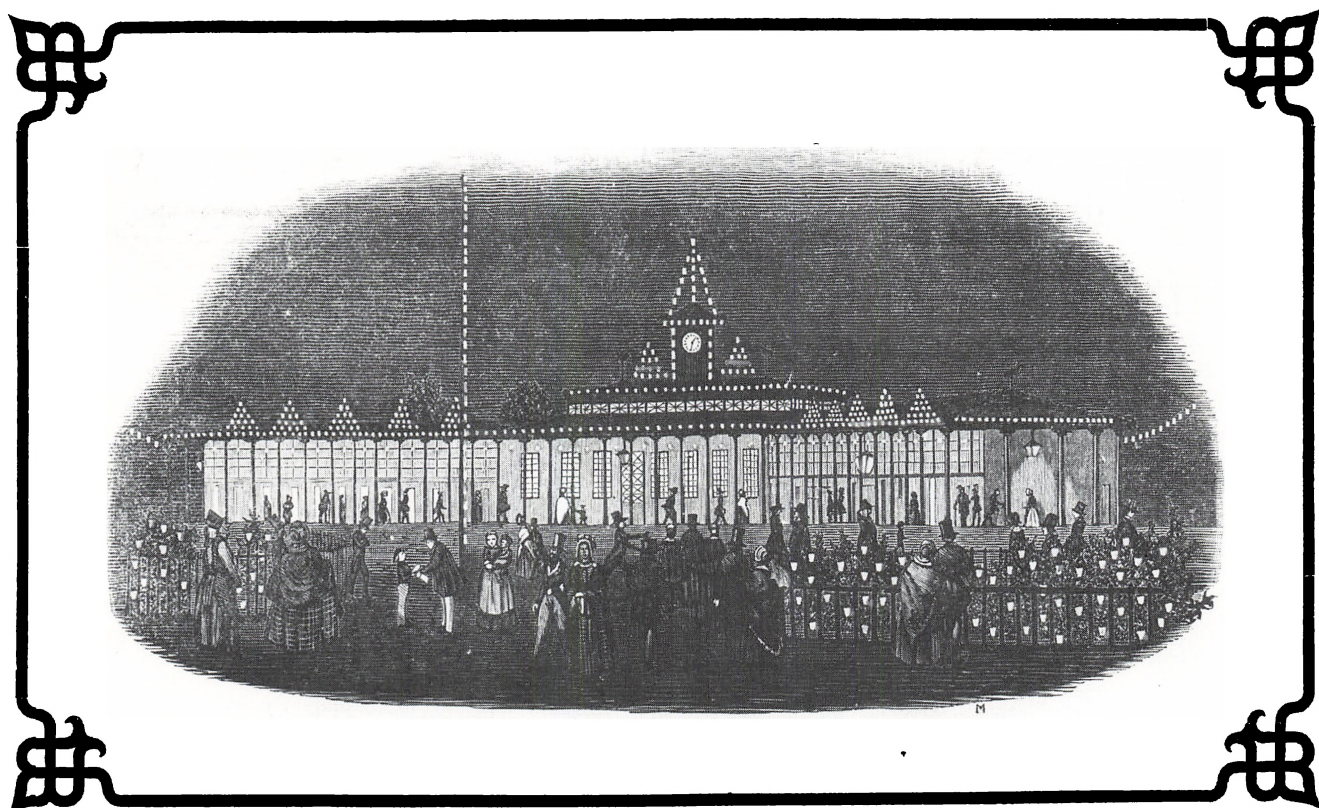
Man var virkelig imponeret af besøgstallet allerede i løbet af de første dage på trods af den forhøjede entré. Det, der indgik i entréprisen, var

den gode musik spillet af H.C. Lumbyes orkester og Henrik Brausteins harmoniorkester, kunstberideropvisninger af familien Berg, trampolinspring og linedans af badutspringer Paul Dahl og frue og teaterforestillinger med bevægelige tableauer og Modelgalleri af 20 drejelige mekaniske dukker, der viste populære antikke figurer og statuer af Thorvaldsen og Canova. Mod ekstra betaling kunne man bese dukkefører Frantz Anton Späths vokskabinet, hvor der blev vist scener fra Jesus' liv med dukker inspireret af Leonardo da Vincis malerier. Romantiske sjæle kunne sejle med fire gondoler i stadsgraven, der var oplyst med kulørte lygter. De mere modige kunne rutsche på to små vogne, der kørte op og ned af den spektakulære rutschebane med to udsigtstårne eller de kunne køre nogle omgang i den smukke "kinesiske" karrusel. 17 små togvogne blev trukket rundt af et lokomotiv på drejekive drevet af en hest, som stod skjult under det høje podie. Her og ved rutschebanen var der

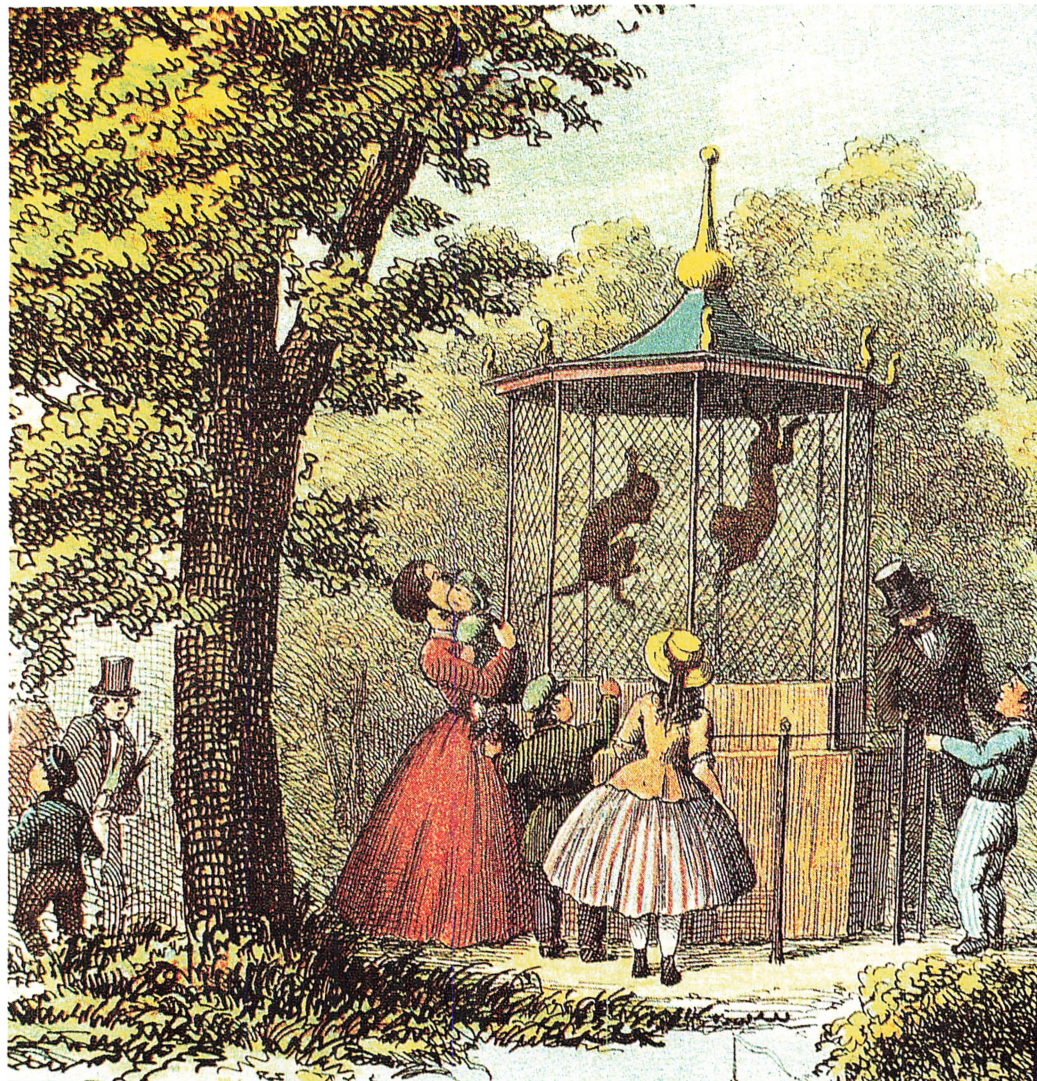
levende Lumbye-musik.

I den elegante store Bazar kunne man spise i den store smukke spisesalon dekoreret med pompejanske malerier, lysekroner og spejle eller besøge en af de mange boder i sidefløjene. Her kunne man få pudset sko, købe kager, brød og nymalket mælk fra Tivolis egne køer, der havde stald i haven. Der var boder med salg af øl, handsker, tobak og et industrimagsin med det bedste og nyeste inden for dansk kunsthåndværk, alt fra kamme og børster til temaskiner, porcelæn, træ- og elfenbenssager, glas og meget mere. Der var også noget så nyt som et fotografisk atelier, hvor der blev taget daguerreotypi-portrætter. Daguerreotypier er den ældste type fotografier, optaget på kobberplade. Teknikken, der blev offentlig kendt i august 1839, blev opkaldt efter opfinderen franskmænden Daguerre. Først et par år senere forbedredes teknikken, og det lykkedes også at optage portrætter.

Den illuminerede Bazar med det tårn med transparent urskive, som urmagermester Henrik Larsen Kyhl, formand for bestyrelsen, konstruerede til Tivoli i 1844. Træsnit skåret af Peter Meisling og trykt af Louis Klein i Bazarens bogtrykkeri. Det blev solgt som losblad for 4 skilling.

Bazaren sælger Alt. Godt! uden Frygt for Løsen,
 Bortsælge vi, til Gjengjæld, her Bazaren.

EVENTYRHAVEN

Den 11. oktober 1843 blev der sat punktum for første sæson med en flot fest for at samle penge ind til Carstensen, der skulle til Italien. Alle havens gange blev holdt fuldstændig fri for vand og smuds, der blev opsendt en luftballon fra cirkuspladsen, og Dahl gik på line over stadsgraven. På Theatret var der optræden af jonglører og klovne, og mimikeren Niels Henrik Volkersen fra Magleby optrådte for første gang i sin lange Tivoli-karriere som Pjerrot. Der var illumination af orientalske lamper opsat i guirlander, festons og pyramider, blus, bengalske flammer og fyrværkeri mellem Bazaren og Koncertsalen, forfærdiget af postmester Christian Høegh-

Guldbergs værksted Algade 21 i Vordingborg. Den dag var der åbent hele dagen til kl. 23.30. Digteren H.C. Andersen var den aften i Tivoli og skrev i sin almanak: "I Tivoli -, Carstensen Aften. Begyndt det chinesiske Eventyr". Dagen efter noterede han: "Spiist hjemme, Versitter, endt det chinesiske Eventyr" – det var eventyret "Nattergalen", der udkom i "Nye Eventyr" i november 1843, og som Andersen skrev på to dage inspireret af sit Tivoli-besøg.

I 1844 stod Tivoli færdigt, sådan som Stilling havde planlagt det. "Den smilende Natur undlod ikke at udøve sin magiske Virkning og at aande nyt Liv overalt" stod der i *Tivoli-Avisen*. Haven var nyanlagt som en romantisk have i

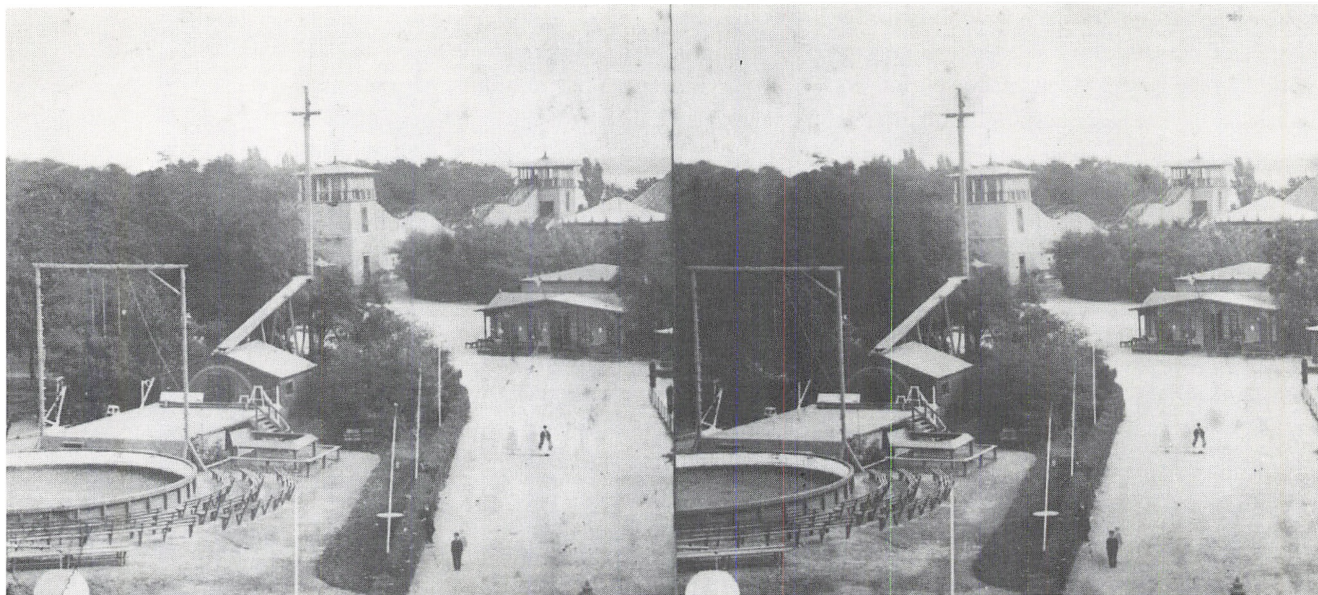
tidens smag med præg af den "vilde" natur. De mennesker, der færdedes på havens stier og gange, skulle føle, de var på landet, og ligesom der skulle sind og sjæl finde hvile og inspiration og nyde en kærkommen pause i hverdagens trummerum. Handelsgartner Frederik Wilhelm Frisinette fra Pæstø, der i foråret 1843 havde købt planteskolen "Rolighed" ved Gl. Kongevej, havde brugt alle sine talenter og skabt en skøn have med masser af blomsterbede, smukke indhegninger, buske osv. Han arrangerede hyppigt blomsterudstilling, også i Tivolis Bazar. Haven var færdig og udsmykket med springvand, en søjle med Thorvaldsenrelieffer og en kopi af en Antonio Canova-statue på toppen omgivet af

volierer med fulge, aber og kaniner. Der var anlagt en indhegning med vilde hjorte ved Kildegrotten, og der var opstillet vaser og statuer foran Koncertsalen. Der var bygget et hus til optisk panorama, hvor Späth foreviste "Slaget ved Leipzig" udkæmpet mellem Napoleon og de allierede i oktober 1813. Panoramet var malet af den tyske dekorationsmaler og mekanikus Carl Thieme.

Skydebanen var nedlagt, den var for farlig, i stedet var der opført en smuk billardsalon og tæt ved en udsigtsbro over den kunstige kanal, der var gravet mellem Tivoli og banegårdsterrænet. Øen i stadsgraven var blev indlemmet i Tivoli med en bro, og der var blevet opført en smuk ottekanter

Publikum ser Pjerrot og Columbine i Tivoli. Tegning af Christian Ley 1850.

Stereoskopfoto af Planen, Ølpavillon (ombygget Billard) og Rutschebanen. Fotografieret af Christian Neuhaus i 1867, aftryk solgt af Vilhelm Tillinge.

pavillon med udsigtsveranda øverst. På Øen var der nu henved tyve nye små lysthuse, lygtepæle og en musiktribune. I maj skrev *Aftenbladet*, at hele etablissementet frembød et overraskende skue ved den nye sæsons begyndelse.

STILLINGS INSPIRATION

Stillings Tivoli-stil var romantisk dansk klassicisme, hans forbilleder for anlæg og pavilloner var dansk havearkitektur. Hans bevarede skitsebog viser, at han besøgte haverne i Søndermarken, Sorgenfri, Dyrehaven og flere andre, da han arbejdede med sin Tivoli-plan. Bygningsanlægget som helhed var inspireret af tyske, franske og engelske tivolier, som Stilling dog endnu ikke kendte ved selvsyn, men som var illustreret i plancheværker og beskrevet i bøger. Tivolis pavilloner var bygget af tømmer, brædder, ofte klinkbyggede og malet med lysegul olie- eller limfarve. Tagene af sejldug og bræddebelægning blev båret af spinkle, malede træøjler eller stolper, hvorimellem der var udspændt lærred. Skure, latriner og tilbygninger til køkkener, redskaber o.lign., der ikke skulle tage sig ud, var enten oliemalede eller tjæret. De fleste huse havde bræddegulv, enkelte lysthuse jordgulv. Der var småsprossede vinduer med glas, kulørt glas blev brugt i Koncertsalen og Ø-pavillonen.

DE POMPEJANSKE MALERIER

Pavillonernes vægge og lofter var i reglen betrukket med lærred eller papir. Ofte var både ydervægge og interiører bemalede med pompejanske dekorationer, hvor kun et par paneler fra Divan 1 er bevaret i Tivoli-museet. Således var Bazaren, Divan 1 og 2, Thepavillon 1 og 2, Theatret og Karrusellen dekoreret udvendig.

Et nummer af *Aftenbladet* i 1843 er foreløbig vor eneste kilde til oplysninger om kunstneren. Bladet skrev, at det var malermester Carl Løffler, der havde udført den smagfulde dekoration af Koncertsalen. Men han har utvivlsomt haft hjælpere i de år, de mange dekorationer blev malet (1843-45). Løffler, der blev malermester i 1838, var netop vendt hjem fra Italien i 1842 og havde lavet kopier af dekorationer i Neapel og Pompeji i "virkelig størrelse", som han foreviste i Industriforeningen i 1844. Mens Løffler arbejdede i Tivoli, dekorerede han også rum i Thorvaldsens Museum, i Skt. Ansgar kirke i Bredgade og Christian 4.s kapel i Roskilde domkirke. Pompejanske dekorationer var dengang den højeste mode.

Men i samtidens øjne var Bazaren og Karrusellen "kinesiske" på grund af de lette trækonstruktioner og bemalingen. De fremmedartede udsmykninger i form af dragehoveder, vimpler og

tagspyd med halvmåner virkede orientalske eller tyrkiske, men kinamoden dominerede ikke, som mange måske tror. Ud over de to nævnte bygninger var der i virkeligheden kun nogle små dekorative såkaldte paraplyer i kinesisk stil inspireret af pagoderne i Frederiksberg Have.

STILLINGS "NOTICER"

Stilling selv var af natur beskeden og skrev mange år senere kun følgende om sit engagement i Tivoli: "Mit første større Arbeide var den siden saa bekjendte Forlystelsesanstalt Tivoli, som jeg af Actieselskabets Generalforsamling valgtes til Medbestyrer af, leverede Tegninger til og forestod som Bygmester i Sommeren 1843. Jeg fuldendte dette Arbeide til almindelig Tilfredshed, og erholdt derfor, foruden mit Honorar 500 Rdr., som dengang var en betydelig Sum for mig, desuden som Æresgave af Bestyrelsen, en Sølvdaase fyldt med Ducater, og af Entreprenøren Carstensen, et Sølvbæger med Inscription. Fra denne Tid af strømede Arbeidet, stort og smaat, mere og mere ind til mig". Det var alt. En af de mange projekter, der blev betroet Stilling var tegningen af "Casino", som Carstensen opførte 1845-46 i Amaliegade. Her åbnede et vintertivoli i en af hovedstadens største nybygninger.

Da Stilling i 1847 modtog Akademiets store guldmedalje og et rejsestipendium, rejste han til Sydeuropa, Tyrkiet og Ægypten i 1849 for at studere kunst og arkitektur. Efter flere år i udlandet vendte han tilbage til København, hvor han blev udnævnt til kgl. bygningsinspektør i 1855. I 1863 tegnede han en ny Koncertsalon, en ny Bazar og gaslygter til Tivoli, og i 1872 blev han udnævnt til stadsbygmester. Stilling døde den 29. november 1891 på Frederiksberg.

KILDER:

Ida Haugsted: Tryllehaven Tivoli. Arkitekten H.C. Stillings bygninger og den ældste have. Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet 1993.

*Bagsiden:
Harald Blåtands store runesten i Jelling. Denne sydvestlige side fremstiller korsfæstelsen, selv om man ikke ser selve korset. Kristus er omgivet af kunstfærdigt båndslæng. Indskriften nederst, "og gjorde danerne kristne", er slutningen af den tekst, der begynder på østsiden.*

